

দ্বিতীয় খণ্ড : ৰস, গুণ আৰু ৰীতি

- প্ৰথম বিভাগ : ৰসঃ ধাৰণা, বিৱৰ্তন আৰু প্ৰয়োগ
দ্বিতীয় বিভাগ : ৰসবাদী আচাৰ্যসকলৰ কৃতি
তৃতীয় বিভাগ : সাহিত্যৰ গুণ আৰু দোষ : ধাৰণা আৰু প্ৰয়োগ
চতুৰ্থ বিভাগ : ৰীতিঃ ধাৰণা আৰু প্ৰয়োগ
পঞ্চম বিভাগ : ৰীতিবাদ আৰু বামণাচাৰ্য্য

প্ৰথম বিভাগ
বস : ধাৰণা, বিৱৰ্তন আৰু প্ৰয়োগ

বিভাগৰ গঠন :

- ১.১ ভূমিকা (Introduction)
- ১.২ উদ্দেশ্য (Objectives)
- ১.৩ বস শব্দৰ অৰ্থ
- ১.৪ বস উপলব্ধিৰ মাধ্যম বা সহায়ক
 - ১.৪.১ স্থায়ীভাৱ
 - ১.৪.২ বিভাৱ
 - ১.৪.৩ অনুভাৱ
 - ১.৪.৪ ব্যক্তিচাৰ ভাৱ বা সঞ্চাৰী ভাৱ
- ১.৫ ভৱতমুনিৰ বস-মীমাংসা
- ১.৬ উৎপত্তিবাদ
- ১.৭ শ্ৰীশঙ্কুৰ ব্যাখ্যা বা অনুমিতিবাদ
- ১.৮ ভট্টানায়ক ব্যাখ্যা বা ভুক্তিবাদ
- ১.৯ অভিনৱ স্তম্ভৰ ব্যাখ্যা বা অভিব্যক্তিবাদ
- ১.১০ বসাভাস আৰু ভাৱাভাস
- ১.১১ বসৰ সংখ্যা
- ১.১২ সাৰাংশ (Summing Up)
- ১.১৩ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Questions)
- ১.১৪ প্ৰসংগ গ্ৰন্থ (References/Suggested Readings)

১.১ ভূমিকা (Introduction)

কাব্যৰ প্ৰয়োজন আৰু কাব্যত বস সৃষ্টিৰ প্ৰয়োজন কি এই কথাৰ উত্তৰ বিখ্যাত আলঙ্কাৰিক মন্মটভট্টই তেওঁৰ ‘কাব্যপ্ৰকাশ’ নামৰ গ্ৰন্থত কৈছে—

কাব্যং যশসেহৰ্থকৃতে ব্যৱহাৰবিদে শিৱেতৰক্ষতয়ে।

সদ্যঃ পৰনিৰ্বৃত্তয়ে কান্তাসংমিততয়োপদেশযুজে।।

(কাব্যপ্ৰকাশ, ১ম উল্লাস)

কাব্যসম্বন্ধে প্ৰাচীন ভাৰতীয় সমালোচকৰ দৃষ্টিভঙ্গী উক্তশ্লোকফাঁকিৰ দ্বাৰা বুজোৱা হৈছে— ইয়াত কোৱা হৈছে যে— (১) কাব্যৰ পৰা কবিৰ যশস্যা লাভ হয়। (২) পঢ়োতাই সাংসাৰিক জীৱনৰ লাগতিয়াল কৰ্তব্যৰ সম্বন্ধ পায়। (৩) সকলোৰে অমঙ্গল নাশ হয় (৪) কাব্য পাঠৰ দ্বাৰা মনত বিমল আনন্দ লাভ

হয়। (৫) কাব্যই প্ৰিয়তমা পত্নীৰ দৰে মধুৰ কথাবে উপদেশ দান কৰে। (সংস্কৃত সাহিত্যত কাব্য বুলিলে নাটক, পদ্যকাব্য, গদ্যকাব্য এইসকলোবোৰকে বুজায়।)

গতিকে, কাব্যৰ দ্বাৰা সকলোবোৰ ব্যৱহাৰিক জ্ঞান আদি হৃদয়গ্ৰাহী ভাৱে পাব পাৰি আন কোনো শাস্ত্ৰৰ পৰা তেনেদৰে পাব নোৱাৰি। কবিৰ প্ৰতিভাই এইখিনি প্ৰয়োজনকে সাধে অৰ্থাৎ সমালোচকৰ ভাষাত বসসৃষ্টি কৰে। এই বিভাগটিত বসৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হৈছে।

১.২ উদ্দেশ্য (Objectives)

বস কাব্যৰ অন্যতম উপাদান। কোনো কোনো আলংকাৰিকৰ মতে বস সৃষ্টিয়ে হৈছে কাব্যৰ অন্যতম উদ্দেশ্য। এই বিভাগটি অধ্যয়নৰ অন্তত আপোনালোকে-

- বসৰ সংজ্ঞা নিকপন কৰিব পাৰিব,
- ভৰতমুনিৰ বসসূত্ৰ সম্পৰ্কে জানিব পাৰিব,
- বসসূত্ৰৰ বিভিন্ন নিৰ্বাচনৰ বিষয়ে জ্ঞাত হ'ব পাৰিব,
- বসাভাস আৰু ভাবাভাস বুলিলে কি বুজায় জানিব পাৰিব,
- বসৰ সংখ্যা নিকপন কৰিবলৈ সক্ষম হ'ব,
- প্ৰতিবিধ বসৰ স্বৰূপ আৰু ক্ৰিয়া সম্পৰ্কে আভাস পাব।

১.৩ বস শব্দৰ অৰ্থ

বিশ্বনাথ কবিৰাজে কাব্যৰ সংজ্ঞা দিবলৈ গৈ কৈছে—“বাক্যং বসাত্মকং কাব্যম্।” অৰ্থাৎ যি বাক্যৰ বসেই আত্মা বা বসেৰে পৰিপূৰ্ণ সিয়েই কাব্য। ধ্বনিবাদৰ প্ৰৱৰ্ত্তক আনন্দৱৰ্দ্ধনেও কৈছে যে কাব্যৰ আটাইতকৈ সাৰ বস্তুটো হ'ল বস। তেওঁৰ মতে কাব্যত দোষ গুণ নিৰ্ণয় কৰা হয় বসৰ পৰিপ্ৰেক্ষিতত।

বিশ্ব প্ৰকৃতিৰ সৌন্দৰ্যৰ মাজত কবিয়ে যি পৰম আনন্দৰ সন্ধান বিচাৰি পায় আৰু কাব্যৰ মাজেদি আনলৈকো আগবঢ়ায়। কবি হৃদয়ৰ এই আনন্দ অনুভূতিয়ে তেতিয়া পাঠকৰ হৃদয় প্লাৱিত কৰি যায় আৰু তেওঁৰ মন আনন্দত আপ্লুত হৈ উঠে। কবি আৰু পাঠকৰ মনৰ আনন্দ-অনুভূতিটো কেৱল মনৰহে হয়, সি বাস্তৱ অৰ্থাৎ লৌকিক নহয়। সেয়ে ই লোকোত্তৰ বা আলৌকিক। কাব্য পাঠৰ পৰা পাঠকৰ অন্তৰত যি আলৌকিক অনুভূতি উদয় হয় তাৰেই নাম 'বস'।

বুৎপত্তিগত অৰ্থ বিচাৰিলে 'বস' শব্দই 'বসিত' বা আশ্বাদিত বুজায়। 'বস্যতে ইতি বসঃ' (সাহিত্যদৰ্পণ-বিশ্বনাথ কবিৰাজ) অৰ্থাৎ যিটো বসিত বা আশ্বাদিত সিয়েই বস। লৌকিক অৰ্থত জিভাৰে আশ্বাদিত মিঠা, তিতা, টেঙা, জ্বলা, লুণীয়া, কেঁহা আদিৰ উপলব্ধিয়েই 'বস'। বস্তুৰ জুলীয়া সাৰ-ভাগকো বস বোলা হয়। স্বৰ্ণেদত 'বস' শব্দই জুলীয়া পদাৰ্থ বুজাইছিল। উপনিষদে আকৌ পৰমেশ্বৰকে

‘বস’ বুলি কৈছে—“বসো বৈ সং।” ব্ৰহ্মাৰ স্বৰূপ আনন্দ, সেই ব্ৰহ্মাক মনত ধাৰণ কৰিব পাৰিলে আনন্দ লাভ কৰিব পৰা যায়। গতিকে, ব্ৰহ্মানন্দই বস। “বসো বৈ সং বসং হোৱায়ং লঙ্কানন্দী ভৱতি। (তৈত্তিৰীয়া উপনিষদ-২।৭)।

ব্ৰহ্মানন্দৰ উপলব্ধি মনৰ এটা বিশেষ অৱস্থা। আনহাতে, কাব্যত ‘বস’ শব্দৰ অৰ্থ সৌন্দৰ্যবোধৰ পৰা ওপজা মনৰ এটা অতিজাগতিক আনন্দময় অৱস্থা।

আলঙ্কাৰিক আচাৰ্যসকলে ‘বস’ শব্দৰ নিষ্পত্তি দি কৈছে যে—বিভাৰ, অনুভাৰ আৰু সঞ্চাৰী বা ব্যভিচাৰী ভাৱৰ সম্বন্ধত সহৃদয় জনৰ হৃদয়ত অভিব্যক্ত হোৱা ‘ৰতি’ আদি স্থায়ীভাৱেই বস।

মুঠকথা, কাব্য বা নাটকৰ মূল উদ্দেশ্য বিমল আনন্দ দান আৰু কাব্যপাঠ বা অভিনয় দৰ্শনৰ পৰা আস্বাদ্যমান চিত্তবৃত্তিৰ আনন্দময় অনুভূতিকে ‘বস’ বোলে। পাঠক বা দৰ্শকৰ চিত্তবৃত্তিৰ এই আনন্দময় অনুভূতিটো আলৌকিক। লৌকিক জগতৰ বস্তুবিলাক যেতিয়া কবিহৃদয়ৰ পৰা কাব্যৰ যোগেদি প্ৰকাশ লাভ কৰে, তেতিয়া কবিৰ কল্পনা ৰঞ্জিতত সেই লৌকিক বিষয়টো লৌকিক হৈ নাথাকে, সি হৈ উঠে লোকোত্তৰ চমৎকাৰ।

লৌকিক ‘ৰতি’ আদি ভাৱৰ কামনা অংশটো অনিষ্টকৰ। কিন্তু কাব্য-নাটকে উক্ত ভাৱৰ অনিষ্টকাৰক বিষয়টোৰ পৰাই বস সৃষ্টি কৰি পাঠক বা দৰ্শকক তৃপ্তি দিয়ে। সেয়ে কাব্য-নাটকত ‘ৰতি’ আছে ‘কাম’ নাই। এই ‘ৰতি’ বাস্তৱৰ দৰে নহয়, সেয়ে অলৌকিক। সেইদৰে কাব্যৰ মাজেদি প্ৰকাশ হোৱা কৰুণ, ক্ৰোধ, বীৰ, ভয় এই সকলোবোৰ অলৌকিক।

ভৰতমুনিৰ ‘নাট্যশাস্ত্ৰ’তেই প্ৰথম ৰসৰ বিষয়ে উল্লেখ পোৱা যায়। সেয়ে ভৰতৰ হাততেই ৰসবাদৰ উৎপত্তি বা সূচনা হৈছে বুলি ক’ব পাৰি। ভৰতৰ সময় খ্ৰীঃ দ্বিতীয় শতিকা বুলি অনুমান কৰা হয়। কিন্তু তেওঁৰ মূল ‘নাট্যশাস্ত্ৰ’খন পাবলৈ নাই। বৰ্তমান কালত যিখন ভৰতৰ ‘নাট্যশাস্ত্ৰ’ৰ পৰিচয় পোৱা গৈছে সেইখন খ্ৰীঃ ৮ম শতিকাৰ শেষৰফালে লিখা হৈছিল বা পুনৰ লিখি উলিওৱা হৈছিল। ভৰতৰ মতে—“ৰসৰ অবিহনে বাক্যৰ কোনো অৰ্থৰে উপক্ৰম হ’ব নোৱাৰে।”—“নহি ৰসাদৃতে কশ্চিদৰ্থঃ প্ৰবৰ্ততে।” (নাট্যশাস্ত্ৰ।৬)

প্ৰকৃততে ৰসসূত্ৰৰ উল্লেখ থকা প্ৰাচীনতম প্ৰামাণিক গ্ৰন্থ হ’ল আলঙ্কাৰিক উদ্ভটৰ “কাব্যালঙ্কাৰ সংগ্ৰহ”। সাধাৰণতে এই গ্ৰন্থক ‘উদ্ভটালঙ্কাৰ’ নামেৰে জনা যায়। এওঁৰ আনুমানিক সময় খ্ৰীঃ ৮ম শতাব্দী। উদ্ভটে তেওঁৰ গ্ৰন্থত ‘ৰস’ৰ ওপৰত অধিক গুৰুত্ব প্ৰদান কৰিছিল। তেওঁ ন বিধ ৰসৰ কথা উল্লেখ কৰিছে। সেই ন বিধ ৰস হ’ল—শৃঙ্গাৰ, হাস্য, কৰুণ, বৌদ্ৰ, বীৰ, ভয়ানক, বীভৎস, অদ্ভুত আৰু শান্ত। অভিনয়গুপ্ত, ৰুদ্ৰভট্ট, ভোজৰাজ, ধনঞ্জয়, ধনিক, বিশ্বনাথ, জগন্নাথ—এইসকল ৰসৰ সমৰ্থক আছিল।

১.৪ বস উপলব্ধিৰ মাধ্যম বা সহায়ক

মানুহৰ চিন্তিত সুস্থভাৱে কিছুমান ভাৱ সদায়ে থাকে আৰু যিকোনো বিষয়বস্তুৰ সম্পৰ্কত সি জাগ্ৰত হৈ উঠে। কাব্য-নাটকৰ দ্বাৰা উত্থাপিত এইবিলাক ভাৱেই জাগ্ৰত হৈ বস হিচাবে আত্মাদিত হয়। এক কথাত ক'বলৈ গ'লে—চিন্তাৰ বস আত্মাদৰ কাৰণ স্বৰূপ বিকাৰ বা অৱস্থাবিলাকেই 'ভাৱ'। এই 'ভাৱ'বিলাকক স্থায়ীভাৱ, বিভাৱ, অনুভাৱ, সঞ্চাৰী ভাৱ আদি বিভিন্ন অৱস্থাত পাব পাৰি। কাব্য আৰু নাটকত বসসৃষ্টি আৰু বসপুষ্টিৰ প্ৰধান উপকৰণ স্থায়ীভাৱ, তাৰ অনুকূল বিভাৱ, অনুভাৱ, সঞ্চাৰী ভাৱৰ সমাবেশ আৰু প্ৰতিকূল বিভাৱাদিৰ পৰিহাৰ বা অভাৱ।

১.৪.১ স্থায়ীভাৱ

সকলো মানুহৰে অন্তৰত সংস্কাৰ ৰূপে অৰ্থাৎ সহজাত চিন্তাবৃত্তি বা 'ভাৱ' সুপ্তভাৱে থাকে। ৰতি বা আনক ভাল পোৱাৰ বাসনা তেনে এটা সহজাত চিন্তাবৃত্তি। সকলো মানুহৰে অন্তৰত ই কম-বেছি পৰিমাণে থাকেই। সেইদৰে 'হাস' আন এটা চিন্তাবৃত্তি। এই ৰতি, হাস, প্ৰভৃতি চিন্তাবৃত্তি বা ভাৱবিলাককে স্থায়ীভাৱ বোলে।

কেৱল মানুহৰে নহয়, পশু-পক্ষীৰো কিছুমান স্থায়ীভাৱ থাকে। "নাট্যশাস্ত্ৰ"ৰ প্ৰণেতা ভৰত মুনিয়ে আঠবিধ স্থায়ীভাৱ স্বীকাৰ কৰিছে। স্থায়ীভাৱৰ সৈতে আনন্দৱৰ্দ্ধন আৰু অভিনৱগুণত্বই শম বা নিৰ্বেদক অন্তৰ্ভুক্ত কৰি স্থায়ীভাৱ ন-প্ৰকাৰ কৰে। সেইকেইটা হ'ল—ৰতি, হাস, শোক, ক্ৰোধ, উৎসাহ, ভয়, ঘৃণা, বিস্ময় আৰু শম।

- ১। ৰতি—প্ৰিয়জন বা প্ৰিয়বস্তুৰ প্ৰতি ভাল পোৱা বা অনুৰাগ।
- ২। হাস—বিকৃত বেষভূষা, বিকৃত আকাৰ, অসংলগ্ন কথা, দেখি-শুনি যিটো মনত হাঁহিৰূপে প্ৰকাশ পায়।
- ৩। শোক—প্ৰিয়জনৰ অনিষ্ট প্ৰাপ্তিৰ পৰা হোৱা মানসিক কাতৰতাজনক চিন্তাবৃত্তিটোৰ নাম শোক।
- ৪। ক্ৰোধ—প্ৰতিকূল বস্তুৰ প্ৰতি মানসিক তীক্ষ্ণতাজনক চিন্তাবৃত্তিটোকে ক্ৰোধ বোলে।
- ৫। উৎসাহ—কোনো কাৰ্য কৰিবৰ কাৰণে মনৰ যি প্ৰস্তুতি বা তৎপৰতা তাকে উৎসাহ বোলা হয়।
- ৬। ভয়—সম্ভাৱিত দুখৰ প্ৰতি উৎকট দ্বেষবশতঃ হোৱা মানসিক কাতৰতা জনিত বৃত্তিটোকে ভয় বোলে।
- ৭। ঘৃণা বা জুগুপ্সা—ভাল পাব নোৱৰা লেতেৰা বস্তু আদিৰ পৰা আঁতৰি আহিবৰ কাৰণে হোৱা চিন্তাৰ সংকোচজনক অৱস্থাটোকে ঘৃণা বা জুগুপ্সা বোলা হয়।

৮। বিস্ময়—কোনো বস্তুৰ মাহাত্ম্য দেখি বা অস্বাভাৱিক ঘটনা আদিৰ পৰা হোৱা চিন্তাৰ বিস্তাৰজনক বৃত্তিটোক বিস্ময় বুলি কোৱা হয়।

৯। শম—কোনো বস্তুৰ প্ৰতি মানসিক ঔদাসীন্যৰ নাম শম। ইয়াকে বৈৰাগ্য বা নিৰ্বেদ বুলি কোৱা হয়।

স্থায়ীভাৱবিলাক আলম্বন আৰু উদ্দীপন বস্তুৰ সামিধ্যত জাগ্ৰত হৈ উঠে আৰু কাব্য নাটকত ইয়ে বসৰূপে আত্মাদিত হয়। ন-বিধ স্থায়ীভাৱৰ পৰা অভিব্যক্ত ৰসো হ'ল ন-বিধ, যেনে—শৃঙ্গাৰ, হাঁস্য, কৰুণ, ৰৌদ্ৰ, বীৰ, ভয়ানক, বীভৎস, অদ্ভুত আৰু শান্ত।

১.৪.২ বিভাৱ

স্থায়ীভাৱবিলাক মানুহৰ অন্তৰত অৱচেতনভাৱে থাকে যদিও সেইবিলাক অনবৰতে স্পষ্টভাৱে অনুভৱ কৰিবৰ যোগ্য হৈ নাথাকে। উদাহৰণ স্বৰূপে ক্ৰোধ এটা স্থায়ীভাৱ। কিন্তু অনবৰতে মানুহৰ ক্ৰোধ বা খঙ উঠি নাথাকে। কোনো বিশেষ পৰিস্থিতিতহে খং উঠে। গতিকে যি পৰিস্থিতিয়ে স্থায়ীভাৱক জগাই তোলে তাকে বিভাৱ বুলি কোৱা হয়। সেইদৰে ৰতি আদি স্থায়ীভাৱবিলাকক যিবিলাকে জাগ্ৰত আৰু পৰিপুষ্ট কৰি তোলে তাৰ নাম বিভাৱ। বিভাৱ দুই প্ৰকাৰৰ—আলম্বন বিভাৱ আৰু উদ্দীপন বিভাৱ।

১। আলম্বন বিভাৱঃ যি ব্যক্তি বা বস্তুক আলম্বন কৰি ৰতিপ্ৰভৃতি স্থায়ীভাৱ আৰিৰ্ভূত হয় তাক আলম্বন বিভাৱ বোলে। কোনো প্ৰণয়ীৰ হৃদয়ত যি ৰতি বা অনুৰাগ উৎপন্ন হয় তাৰ আলম্বন বিভাৱ প্ৰণয়িনী গৰাগী। সেইদৰে প্ৰণয়িনীৰ ক্ষেত্ৰত প্ৰণয়ীজন। উদাহৰণস্বৰূপে আশ্ৰমৰ উপবনত শকুন্তলাক দেখি ৰজা দুৰ্য্যন্তৰ অন্তৰত প্ৰেমভাৱ জাগি উঠিছে। ৰজাৰ অন্তৰত থকা ৰতিভাৱ জাগ্ৰত হোৱাৰ কাৰণে শকুন্তলা হ'ল আলম্বন বিভাৱ।

২। উদ্দীপনা বিভাৱঃ স্থায়ীভাৱবিলাকক যিবিলাক বিষয়ে পুষ্টি বা উদ্দীপিত কৰে সিয়ে উদ্দীপন বিভাৱ। বিশেষ বিশেষ স্থায়ীভাৱৰ প্ৰতি একোটা বিশেষ প্ৰাকৃতিক অৱস্থা বা পাৰিপাৰ্শ্বিক অৱস্থা অনুকূল হৈ পৰে। উদাহৰণ স্বৰূপে বসন্তকাল, মলয় সমীৰণ, সন্ধ্যা সময়, নদীতীৰ, নিৰ্জনতা আদি ৰতিভাৱৰ উদ্দীপন বিভাৱ; কাৰণ, বসন্তকাল আদিয়ে নায়ক বা নায়িকাৰ অন্তৰত জাগি উঠা ৰতিভাৱক আৰু গাঢ় বা পৰিপুষ্ট কৰি তুলিব পাৰে।

১.৪.৩ অনুভাৱ

অন্তৰত ৰতি আদি ভাৱৰ উদ্বেক হ'লে শৰীৰত তাৰ কিছুমান কাৰ্য্য অভিব্যক্ত হৈ জাগ্ৰত স্থায়ীভাৱ আনৰ উপলব্ধিৰ যোগ্য কৰি তোলে। নায়কৰ প্ৰতি নায়িকাৰ

মনত ৰতিভাৰ উদয় হ'লে কটাক্ষ দৃষ্টিপাত, গা জিকাৰ খোৰা, ঘাম ওলায়। এইকাৰ্য্যবোৰ কাব্য বা নাটকত উপস্থাপিত হ'লে তাক অনুভাৰ বোলে। এই অনুভাৰ দুই প্ৰকাৰৰ—কৃত্ৰিম বা প্ৰযত্নসাধ্য আৰু স্বাভাৱিক বা সাদৃশিক।

১। কৃত্ৰিম অনুভাৰঃ পাত্ৰীৰ হৃদয়ত প্ৰেম উদ্ভিক্ত হৈ উঠিলে পাত্ৰজনক প্ৰাণভৰি সেৱা কৰিবলৈ তীব্ৰ অভিলাষ জন্মে আৰু আগ্ৰহপূৰ্ণ দৃষ্টিপাত নাইবা কাতৰ কটাক্ষপাত নিষ্ক্ষেপ কৰি মনৰ ইচ্ছা ব্যক্ত কৰিবলৈ চেষ্টা কৰে। নায়কৰ অন্তৰত প্ৰতিনায়কৰ ওপৰত ক্ৰোধস্বায়ীভাৱ জাগ্ৰত হ'লে কপাল কোঁচাই হাত দাঙি খেদি যাব, দাঁত কৰচিব, তল ওঠ কামুৰি ধৰিব। আন্তৰিক ভাৱব্যঞ্জক এই ইচ্ছাকৃত দৈহিক চেষ্টাবিলাকেই কৃত্ৰিম অনুভাৰ।

২। সাদৃশিক অনুভাৰ : স্বায়ীভাৱ জাগ্ৰত হ'লে শাৰীৰিক চেষ্টাৰ বাহিৰেও এনে কিছুমান অনুভাৰ আছে যিবোলাক আপোনা-আপুনি প্ৰকাশ পায়। প্ৰিয়জনৰ আকস্মিক বিয়োগ বা অতৰ্কিত শুভাগমণত হৃদয় যেতিয়া উদ্বেলিত হৈ উঠে তেতিয়া অজ্ঞাতসাৰে আপোনা আপুনি ধাৰাসাৰে চকুৰপানী বৈ আহে, বাকবদ্ধ হৈ যায়, সমগ্ৰ শৰীৰ অৱশ হৈ পৰে- ইত্যাদি ভাবোদ্বেক হৈছে সাদৃশিক বা স্বাভাৱিক অনুভাৰ।

১.৪.৪ ব্যভিচাৰভাৱ বা সঞ্চাৰীভাৱ

স্বায়ীভাৱৰ আনুষঙ্গিকৰূপে আৰু কিছুমান চিন্তাবৃত্তিৰ উদয় হয়, যিবোলাক স্বায়ীভাৱৰ দৰে সহজাত প্ৰবৃত্তি নহয় অথচ যিকোনো এটা স্বায়ীভাৱক আশ্ৰয় কৰি ইহঁতৰ সাময়িকভাৱে উদয় হয়। যেনে—নিৰ্বেদ বা নৈৰাশ্য বা অনাসক্তিৰ ভাৱ, অসূয়া, ব্ৰীড়া, লজ্জা ইত্যাদি। বিপ্লৱস্ত শৃঙ্খাৰ বসৰ প্ৰসঙ্গত নায়কৰ মনত ৰতিভাৱৰ উদয় হৈছে। কিন্তু নায়িকাৰ লগত মিলন নোহোৱাৰ ফলত তেওঁৰ মন ভাগি পৰিছে আৰু মনত নৈৰাশ্য বা নিৰ্বেদৰ উদয় হৈছে। পূৰ্ণিমাৰ জোনে তেওঁৰ বিৰহ বেদনাক তীব্ৰ কৰি তুলিছে। ইত্যাদি।

ইয়াক ব্যভিচাৰীভাৱ বোলাৰ কাৰণ হ'ল—এই ভাৱবিলাকে স্বায়ীভাৱক উপজীব্য কৰি আৰু স্বায়ীভাৱৰ লগত নিজৰ ধৰ্মটোও যোগ দি বিচৰণ কৰে।

এই ব্যভিচাৰী বা সঞ্চাৰী ভাৱ তেত্ৰিশবিধ—যেনে—নিৰ্বেদ (বৈৰাগ্য বা নৈৰাশ্য), গ্ৰানি (অৱসাদ), শঙ্কা (ভয়), অসূয়া (ঈৰ্ষা), মদ (গৰ্ব), শ্ৰম (পৰিশ্ৰম), আলস্য (এলাহ), দৈন্য (দীনতা), চিন্তা (ভাৱনা), মোহ (ভ্ৰম, স্নেহ), স্মৃতি (সোঁৱৰণ), ধৃতি (ধৈৰ্য্য), ব্ৰীড়া (লাজ), চপলতা (চঞ্চলতা), হৰ্ষ (আনন্দ), আবেগ (উৎকণ্ঠা), জড়তা (অৱশ্যতা), গৰ্ব (অহঙ্কাৰ), বিষাদ (বিষমতা), উৎসূকা (উৎসাহ), নিদ্ৰা (টোপনি), স্বপ্ন (সপোন), অপম্মাৰ (মূৰ্ছাৰোগ), প্ৰবোধ (সাম্বন্ধ), অমৰ্ষ (অসহন) অৱহিৎ (মনৰ ভাৱগোপন কৰা), উগ্ৰতা (তীক্ষ্ণভাৱ, খঙাল প্ৰকৃতি), মতি (মন, বুদ্ধি), ব্যাধি (ৰোগ), উন্মাদ (ব্যাকুলতা), মৰণ (মৃত্যু),

ত্ৰাস (অনিষ্টৰ আশঙ্কা) আৰু বিতৰ্ক (বাদানুবাদ)। স্থায়ীভাৱৰ সহচৰ ৰূপে দেখা
দিয়া এই ভাববোৰকে সঞ্চাৰী বা ব্যভিচাৰী ভাৱ বোলে।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

স্থায়ীভাৱ আৰু ৰসৰ মাজৰ পাৰ্থক্য নিৰূপন কৰক? (৪০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ
লিখক)

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

১.৫ ভৰতমুনিৰ ৰস-মীমাংসা

ভৰতৰ 'নাট্যশাস্ত্ৰ'ত ৰসৰ নিষ্পত্তি দি কোৱা হৈছে-

“বিভাৱানুভাৱ ব্যভিচাৰি সংযোগাদ্ ৰসনিষ্পত্তিঃ।”

-অৰ্থাৎ বিভাৱ, অনুভাৱ আৰু ব্যভিচাৰীভাৱৰ সংযোগত ৰসৰ নিষ্পত্তি হয়।
ব্যৱহাৰিক জগতত ৰতি আদি স্থায়ী ভাৱৰ যিবোৰ কাৰণ, কাৰ্য্য আৰু সহকাৰী
হয় কাব্য আৰু নাটকত সেইবোৰেই যথাক্ৰমে বিভাৱ, অনুভাৱ আৰু ব্যভিচাৰী
ভাৱ নামেৰে অভিহিত হয়। এনে বিভাৱ আদিৰ দ্বাৰা সামাজিকৰ হৃদয়ত স্থায়ীভাৱ
আত্মদিত হয় তেতিয়া তাক ৰস বোলা হয়। অভিনৱগুপ্তই ভৰতৰ নাট্যশাস্ত্ৰৰ
ভাষ্য “অভিনৱভাৰতী”ত এনেদৰে কৈছে—ব্যক্তিগতক সাধাৰণৰূপে সহৃদয়
সামাজিকৰ গোচৰীভূত কৰা ব্যাপাৰটোক কোৱা হয় সাধাৰণীকৰণ (Universalisation
of Art)। অভিনয় চাই থকাৰ সময়ত দৰ্শকৰ মনৰ মাজত ভেদ ভাব নাথাকে।
সেইকাৰণে নায়ক আৰু দৰ্শকৰ মন কোনো নাটক উপভোগৰ সময়ত একেস্তৰত
থাকিলে তাক সাধাৰণীকৰণ বোলা হয়। নাটক সৃষ্টিৰ সময়ত নাট্যকাৰৰ যিদৰে
ৰসোপলব্ধি হয়, সেইদৰে অভিনেতাৰো হয়। যেতিয়া দৰ্শকৰ মন সেইস্তৰলৈ উন্নীত
হয় তেতিয়া তেওঁৰ মনলৈ আহে তন্ময়তা। এনেদৰে সাধাৰণীকৰণ হ'লে সামাজিক
(দৰ্শক) মাত্ৰেৰে হৃদয়স্থ স্থায়ী ভাৱটো অভিব্যক্ত হৈ চিদানন্দ দান কৰে। স্থায়ীভাৱৰ
এনে অভিব্যক্তিয়েই ৰস নিষ্পত্তি।

অভিনৱ গুপ্তই তেওঁৰ 'অভিনৱভাৰতী'ত দিয়া ৰসৰ সংজ্ঞাকেই কাব্যতত্ত্ব
বিচাৰৰ ক্ষেত্ৰত পৰৱৰ্তী কালত গ্ৰহণ কৰা হৈছে। সকলোৱে ইয়াক স্বীকাৰ কৰি

লৈছে যে বসেই কাব্যৰ জনক। অভিনৱগুপ্তই উল্লেখ কৰা মতে বসোপলন্ধি কেনেকৈ হয় এই বিষয়লৈ পণ্ডিতসকলৰ মাজত যি মতানৈক্যই দেখা দিছিল তাতেই চাৰিটা মতবাদৰ সৃষ্টি হৈছিল। যেনে—উৎপত্তিবাদ, অনুমিতিবাদ, ভুক্তিবাদ আৰু অভিব্যক্তিবাদ। লোহ্লটে উৎপত্তিবাদ, শঙ্কুকে অনুমিতিবাদ আৰু ভট্টনায়কে ভুক্তিবাদৰ অৱতাৰণা কৰা বুলি অভিনৱ গুপ্তই জানিবলৈ দিছে আৰু সেই মতবাদবোৰ তেওঁৱেই ‘অভিনৱভাৰতী’ত আলোচনা কৰিছে। অভিনৱ গুপ্তই নিজেই অভিব্যক্তিবাদৰ অৱতাৰণা কৰিছে।

১.৬ উৎপত্তিবাদ

উৎপত্তিবাদৰ উদ্ভাৱক লোহ্লট এজন মীমাংসক আছিল। লোহ্লটৰ বসনিষ্পত্তিৰ ব্যাখ্যা হৈছে—বসে অভিনেতাকেই আলম্বন কৰি অৱস্থান কৰে। লোহ্লটৰ ব্যাখ্যা মতে তিৰোতা, উদ্যান আদি আলম্বন আৰু উদ্দীপন কাৰণৰ দ্বাৰা ৰতি আদি ভাৱবোৰ উৎপাদিত হয়। কটাক্ষ আদিৰদ্বাৰা সি আনৰ প্ৰতীতিযোগ্য হয় আৰু নিৰ্বেদ, হৰ্ষ-বিষাদ আদি সহকাৰী কাৰণবিলাকৰ দ্বাৰা পৰিপুষ্ট হয়। এই ৰতি যদি ভাৱ ৰাম আদি নায়ক-নায়িকাত থাকে যদিও ৰামৰ ভাও দিয়া সেই ভাৱৰীয়াজনেই ৰাম—এনেকপ প্ৰতিভাত হয় এই কাৰণেই অভিনেতাৰ ৰতি আদি ভাৱ আৰোপিত হয় আৰু সি বস নাম পায়। মুঠতে, ভট্টলোহ্লটৰ বসটো সহৃদয়ৰ নিজা অনুভূতি নহয়। ই নায়কজনৰহে মনৰ বস্তু। তাৰ বিষয়ে জানিব পাৰি মনত এটা আনন্দ হয় যদিও তাৰ পৰা সহৃদয়ৰ বসৰ অনুভূতি পোনপটীয়াকৈ নহয়। লোহ্লটৰ মতে বিভাৱাদিৰ বলত স্থায়ীভাৱটো উৎপাদিত হয়। সেয়ে এওঁৰ মতটোক উৎপত্তিবাদ বোলা হয়।

লোহ্লটৰ এই বসনিষ্পত্তি সূত্ৰ ভ্ৰমাত্মক। ইয়াৰ অভিনেতাত ৰামত্ব আৰোপ আৰু ৰাম সম্বন্ধে ৰতি আদি ভাৱৰ আৰোপ ভ্ৰমমূলক। এডাল জৰীক সাপ বুলি ভ্ৰম হ’লেও সেই ভ্ৰমৰ পৰা প্ৰকৃত ভয় উৎপত্তি হয়। মিছা সাপৰ পৰা যিদৰে প্ৰকৃত উৎপত্তি হয় তেনেকৈ ভ্ৰমমূলক ৰতিভাৱৰ পৰাও সামাজিকৰ প্ৰত্যক্ষ আনন্দোপলন্ধি সম্ভৱ হয়। কিন্তু লোহ্লটে কোৱা মতে বৈশভূষাৰ দ্বাৰা নায়ক নায়িকাৰ ভাৱ অনুকৰণ কৰা সহজসাধ্য নহয়। আনহাতে ইয়াত ৰতি আদি ভাৱৰ উৎপত্তিৰ কথাহে কোৱা হৈছে, বস উপত্তিৰ কথা কোৱা নাই। স্থায়ীভাৱ আৰু বসভিন্ন বস্তু। গতিকে, ভাৱৰ উৎপত্তিয়েই বসৰ উৎপত্তি হ’ব নোৱাৰে। লোহ্লটৰ উৎপত্তিবাদৰ ৰূপটো সেয়ে যথায়থভাবে বুজা নাযায়।

১.৭ শ্ৰীশঙ্কক ব্যাখ্যা বা অনুমিতিবাদ

বসনিষ্পত্তিৰ সন্দৰ্ভত অনুমিতিবাদৰ পৃষ্ঠপোষকতা কৰে শঙ্কক নামৰ এজন নৈয়ায়িকে। এওঁ ভৰতৰ ‘নাট্যশাস্ত্ৰ’ৰ ওপৰত এখন টীকাগ্ৰন্থ ৰচনা কৰে বুলি ‘অভিনৱ ভাৰতী’ত অভিনৱগুপ্তই উল্লেখ কৰে।

অভিনৱগুপ্তই উল্লেখ কৰা মতে শঙ্ককে বস নিষ্পত্তিৰ বিষয়টো ন্যায়মতানুযায়ী ব্যাখ্যা কৰিছিল। শঙ্ককৰ এই ব্যাখ্যাত কোৱা হৈছে যে-অভিনেতাৰ নিপুন অভিনয়ৰ ফলত বিভাৱাদি কাৰণবোৰ কৃত্ৰিম হ’লেও সেইবোৰক অকৃত্ৰিম আৰু সত্য যেন লাগে। সেই বিভাৱাদিৰ সৈতে অভিনেতাৰ সম্বন্ধ থকাৰ কাৰণে তাত ৰতি আদি স্থায়ী ভাৱ নথকা সত্ত্বেও থকা বুলি অনুমান হয়। ধোঁৱা নহ’লেও ভুলতে ধোঁৱা বুলি প্ৰতীত কুঁৱলীৰ দ্বাৰাও যিদৰে জুইৰ অনুমান হয়, সেইদৰে (অভিনেতা) ৰামৰ এই (অভিনেত্ৰী) সীতা বিষয়ক ৰতি আছে, যিহেতু ৰতিৰ কাৰ্য্য-কাৰণ আৰু সহকাৰীবোৰ তাত দেখা গৈছে। এনেকুৱা অনুমানজনিত জ্ঞান হয়। যিদৰে চিত্ৰত ঘোঁৰা এটা দেখিলে এইটো ঘোঁৰা হয়নে নহয়, এই সন্দেহ নহয়। চিত্ৰটোকে ঘোঁৰা বুলি গ্ৰহণ কৰা হয়। সেইদৰে অভিনেতাক অভিনয়ৰ সময়ত সামাজিকে ৰাম বুলি গ্ৰহণ কৰে আৰু ৰতি আদি স্থায়ীভাৱৰ অনুমান হয়। ইয়াকে ‘চিত্ৰতুৰগ প্ৰতীত’ আখ্যা দিয়া হৈছে। ই যথার্থ প্ৰতীতি (যেনে—এৱেঁই ৰাম) মিথ্যা প্ৰতীতি (এওঁ ৰাম নহয়), সাদৃশ্য প্ৰতীতি (এওঁ ৰামৰ নিচিনা), আৰু সংশয় প্ৰতীতি (এওঁ ৰাম হ’বও পাৰে, নহ’বও পাৰে)—এই চাৰিপ্ৰকাৰ প্ৰতীতিতকৈ ভিন্ন। ছবি দেখিলে যেনেকুৱা জ্ঞান হয় তেনেধৰণৰ একপ্ৰকাৰ অভেদ জ্ঞান। এই অনুমানত অনুমেয় ৰতি আদি স্থায়ীভাৱে নিজ সৌন্দৰ্যৰ কাৰণে আলৌকিক আনন্দময়ৰূপে আত্মাদিত হৈ বস নাম পায়। এনেকুৱা ৰতি আদি ভাৱৰ অনুমানেই বস নিষ্পত্তি। অৰ্থাৎ অভিনেতাই নিপুনভাৱে উপস্থাপিত কৰা বিভাৱাদিৰ সহায়ত স্থায়ীভাৱটো অভিনেতাৰ হৃদয়ত জাগি উঠিছে বুলি অনুমান কৰি লোৱা হয়।

শঙ্ককৰ এই ব্যাখ্যা ভ্ৰান্তিমূলক। অনুকৰণ কৰা কাৰণেই স্থায়ীভাৱটোকেই তেওঁ বস বুলি কৈছে। কিন্তু স্থায়ী ভাৱটো আন এজন লোকৰ অন্তৰত উদয় হৈছে বুলি কেৱল অনুমান কৰি ল’লে সি অন্য লৌকিক অনুমানতকৈ বেলেগ একো নহ’ব। কোনো নায়ক বা নায়িকাৰ ঘনিষ্ঠতা দেখি তেওঁলোকৰ মাজত যদি ভাল পোৱা আছে বুলি অনুমান কৰা হয় তেন্তে তাৰ পৰা কোনো বসানুভূতিৰ আত্মদ পোৱা নাযাব। বসানুভূতিৰ ক্ষেত্ৰত সহৃদয়জন সমগ্ৰ পৰিস্থিতিটোৰ মাজত নিজেই সোমাই পৰে। গতিকে, যেতিয়ালৈকে স্থায়ী ভাৱটোৰ অনুভূতিটোৱে সহৃদয়ৰ হৃদয় স্পৰ্শ কৰিব নোৱাৰে তেতিয়ালৈকে বসানুভূতি হ’ব নোৱাৰে।

১.৮ ভট্টনায়ক ব্যাখ্যা বা ভুক্তিবাদ

ভুক্তিবাদৰ প্ৰবৰ্ত্তক ভট্টনায়ক। ভুক্তিবাদৰ লগতে এওঁক সাধাৰণীকৰণ সিদ্ধান্তৰ প্ৰবৰ্ত্তক বুলিও জনা যায়। অভিনবগুণই উল্লেখ কৰা মতে ভট্টনায়কে সাংখ্য দৰ্শনৰ গৃহীত সিদ্ধান্ত অনুসৰি বসবাদৰ ব্যাখ্যা কৰিছিল। ভট্টনায়কে কৈছে যে বসৰ উৎপত্তি, অনুমান বা অভিব্যক্তি একোৰেই নহয়। স্থায়ীভাৱটো দৰ্শকৰ নিজা হোৱাটো সম্ভৱ নহয়। কল্পিতৰ প্ৰতি কৃষ্ণৰ যি ৰতি আছিল দৰ্শকৰ কল্পিতৰ প্ৰতি সেই একে ৰতি থাকিব নোৱাৰে। কাৰণ, কৃষ্ণৰ লগত কল্পিতৰ যি সম্বন্ধ দৰ্শকৰ লগত সেই একেটা সম্বন্ধ হ'ব নোৱাৰে। সেইদৰে কল্পিতৰ মঞ্চত দেখি দৰ্শকৰো নিজৰ প্ৰেয়সীলৈ মনত পৰে আৰু বসানুভূতিৰ সময়ত নিজৰ প্ৰেয়সীৰ প্ৰতি থকা ৰতিকে অনুভৱ কৰে বুলি ক'বলৈ গ'লেও সেইটোও সম্ভৱ নহয়। দৰ্শকৰ অন্তৰত বসৰ উৎপত্তি হয় বুলি ক'বলৈ গ'লে শূদ্ৰাৰ বসৰ ক্ষেত্ৰত দৰ্শকৰ কেৱল কাম ভাৱটোৰহে অনুভূতি হ'ব, আনন্দৰ নহয়। তদুপৰি ভট্টনায়কৰ মতে ব্যঞ্জনৰ দ্বাৰাও বসৰ অনুভূতি হ'ব নোৱাৰে। কাৰণ, পূৰ্বৰে পৰা সিদ্ধ হৈ থকা বস্তু এটাৰহে ব্যঞ্জন হ'ব পাৰে। কিন্তু বস পূৰ্বৰে পৰা দৰ্শকৰ হৃদয়ত সিদ্ধ হৈ নাথাকে।

ভুক্তিবাদৰ মতে কাব্যত অভিধা লক্ষণৰ বাহিৰেও ভাবকল্প আৰু ভোজকল্প নামৰ দুটা শক্তি আছে। ভাবকল্প ক্ৰিয়াৰ দ্বাৰা নায়ক-নায়িকা শ্ৰীকৃষ্ণ, গোপী আদিত সাধাৰণ পুৰুষ আৰু স্ত্ৰীভাৱ উৎপন্ন হয়। গতিকে, গোপী কৃষ্ণৰ ৰতি আদিভাৱ ব্যক্তি বিশেষৰ নহৈ সৰ্বসাধাৰণ অৰ্থাৎ সাধাৰণভাৱে কামুকৰ কামিনী বা তেনে বিষয়ক ৰতি আদি স্থায়ী ভাবৰূপে উপস্থাপিত কৰা হয়। আকৌ তাৰ লগে লগে ভোজকল্প ক্ৰিয়াৰ দ্বাৰা সামাজিকৰ ৰজা আৰু তমোঃ গুণক আক্ৰান্ত কৰি সুখাত্মক অনুভূতি স্বৰূপে সত্ত্বগুণক উল্লেখ কৰে আৰু ৰতি আদি স্থায়ী ভাব আশ্বাদিত হৈ মনত এক আনন্দময় অনুভূতি জগাই তোলে। এই আনন্দময় অনুভূতিটোৱেই বস আৰু ইয়াৰ স্বৰূপ হৈছে শূদ্ৰগৰূপ ভুক্তিয়েই হৈছে বসনিষ্পত্তি।

ভাবকল্প শক্তিয়ে যি ভাবাদিক সাধাৰণীকৰণ কৰে। ইয়াৰ ফলত অলম্বন বিভাৱ, উদ্দীপন বিভাৱাদিৰ স্থান-কালগত সংকীৰ্ণতা যি থাকে তাৰ পৰা সেইবোৰক মুক্ত কৰি তোলে। সেয়ে ৰতি আদি ভাববিলাক আনৰ বুলি ভাবিবলৈ তাৰ প্ৰতি উদাসীন হৈ থাকিবলগীয়া নহয়।

এই বসবাদৰ মতে নাটক বা কাব্যৰ সমগ্ৰ পৰিস্থিতিটোৱেই উপভোগ্য হৈ পৰে। আনকি কৰুণ বা বীভৎস আদি বসবিলাকো উপভোগ্য হৈ পৰে। এক কথাত ক'বলৈ গ'লে সত্ত্ব প্ৰধান অন্তৰৰ দ্বাৰা সাধাৰণতে ৰতি প্ৰভৃতি স্থায়ীভাৱৰ অনুভূতিৰ ফলত যি অনাবিল আনন্দৰ উপলব্ধি হয় সিয়ে বস। বস নিষ্পত্তি মানে হ'ল বসৰ আশ্বাদন বা ভোগ। সেয়ে ভট্টনায়কৰ এই মতটোক ভুক্তিবাদ বোলা

হয়। কিন্তু ভুক্তিবাদত যি ভাবকল্পৰ কথা কোৱা হৈছে সি ব্যঞ্জনৰ দ্বাৰাও সিদ্ধ হ'ব পাৰে। কাব্যৰ অৰ্থই বসৰ ভাবক। আনহাতে বসৰ স্বৰূপটোতে ভোগৰ ভাব নিহিত আছে। এনেস্থলত দুটা নতুন ব্যাপাৰ কল্পনাৰ বিশেষ আৱশ্যকতা দেখা নাযায়।

১.৯ অভিনৱ গুপ্তৰ ব্যাখ্যা বা অভিব্যক্তিবাদ

অভিব্যক্তিবাদৰ প্ৰবৰ্ত্তক অভিনৱগুপ্ত। প্ৰসিদ্ধ শৈৱ দাৰ্শনিক কাশ্মীৰ আধবাসী অভিনৱগুপ্ত দশম শতাব্দীৰ লোক। অভিনৱগুপ্তই ভৰতৰ নাট্যশাস্ত্ৰৰ সূত্ৰাদিৰ পৰিচয় দাঙি ধৰিছে। অভিনৱ গুপ্তই বসনিপ্পত্তিৰ প্ৰণালীটো অতি স্পষ্টকৈ বৰ্ণনা কৰিছে।

যুৱক-যুৱতী, উদ্যান, কটাক্ষ, নিৰ্বেদ আদি দেখিলে তাৰ পৰা যিকোনো লোকৰে ৰতি বা ভালপোৱা ৰূপে স্থায়ীভাৱৰ অনুমান হয়। তেনে অৱস্থাত কাব্য, নাটক আদিৰ দ্বাৰা কোনো অৰ্থ সমৰ্পিত হ'লে তেওঁৰ চিত্ত তাতেই একাগ্ৰভাৱে আৱিষ্ট হয় আৰু যুৱক-যুৱতী আদি স্থায়ীভাৱৰ কাৰণ কাৰ্য্যাদি বিভাৱ আদিয়ে ব্যক্তিবিশেষৰ সংকীৰ্ণতা ত্যাগ কৰি সাধাৰণ আৰু ব্যাপক হৈ উঠে। এনেকৈ সাধাৰণৰূপে প্ৰতীত বিভাৱাদিৰ দ্বাৰা সামাজিকৰ হৃদয়ত সুক্ষ্মৰূপে থকা ৰতি আদি স্থায়ী ভাৱ বসৰূপে অভিব্যক্তি হয়। ৰতি আদি ভাৱ বিভাৱাদিৰ সৈতে মিলিত হ'লে সি অনিৰ্বচনীয় আনন্দৰূপে অনুভূত হয় আৰু সিয়েই শৃঙ্গাৰাদি বস নামেৰে অভিহিত হয়।

যিদৰে শকুন্তলা নাটকত দুয়োগুৰুই শৰবিদ্ধ কৰিবলৈ খেদি যোৱা হৰিণাটোৰ বৰ্ণনা দিয়া যিটো শ্লোক আছে সি বাচ্য অৰ্থৰূপে কেৱল ভয় খোৱা হৰিণাটোৰহে অৰ্থ দিয়ে। সেই অৰ্থৰ পৰা দৰ্শক পাঠকৰ মনত যিটো ভয়ৰ বোধ জন্মে সেই ভয়টোৰ সৈতে হৰিণাৰ বা হৰিণাটোৰ স্থান আৰু কালৰ কোনো সম্বন্ধ নাথাকে। সেই ভয় নামৰ স্থায়ীভাৱটো মূলতে হৰিণাৰ, কিন্তু সাধাৰণীকৰণ হোৱাৰ ফলত সহৃদয়জনেও তাক সমানে অনুভৱ কৰে। স্থান-কাল আৰু পাত্ৰ সংকীৰ্ণতাই স্পৰ্শ নকৰা এই ভয়টোক যেতিয়া একাগ্ৰচিত্তেৰে অনুভৱ কৰা হয় তেতিয়াই সি দৰ্শকৰ হৃদয়ক অভিভূত কৰি তুলি “ভয়ানক বস” নাম পায়। ইয়াকে বস চৰ্চণা বা পাণ্ডলা বোলে। এই কাৰ্য্যটো এনে আনন্দদায়ক যে এটা সময়ত স্থায়ীভাৱটোৰ স্বকীয় পৰিচয়টোৱেই নোহোৱা হৈ যায় আৰু সেই আনন্দটোৰ মাত্ৰ জ্ঞানটোহে বাকী থাকেগৈ। এইদৰে বসানুভূতিৰ চৰম পৰ্যায়ত কেৱল এটা অখণ্ড আনন্দৰহে জ্ঞান হয়। জ্ঞান হ'ল আনন্দস্বৰূপ। সেই জ্ঞানৰ যিজন জ্ঞাতা অৰ্থাৎ সহৃদয়ৰ যি আত্মা সিও আনন্দস্বৰূপ। যিটো জ্ঞান স্বৰূপ সিয়ে আনন্দস্বৰূপ আৰু সিয়েই সত্যস্বৰূপো। সেই সৎ চিৎ আনন্দ বা সচ্চিদানন্দই হ'ল বস স্বৰূপ। তৈত্তিৰীয় উপনিষদত কোৱা হৈছে—“বসো বৈ সঃ বসং হ্যেবাং লন্ধানন্দী ভৱতি।” (তৈ.উ.—২.৯)

বসানুভূতিৰ চৰম পৰ্যায়টোত আত্মাই আনন্দ স্বৰূপ নিজকে নিজেই উপলব্ধি কৰিব পাৰে। সেইটো পৰ্যায়ত জ্ঞাতা জ্ঞেয় আৰু জ্ঞানৰ কোনো ভেদ নাথাকে। যোগীয়ে যোগৰ বলেৰে আত্মাক উপলব্ধি কৰি যি আনন্দ পায় বসৰ অনুভূতিটোও সেইটো পৰ্যায়ৰ আনন্দ। বসোপলব্ধিৰ সময়ত যি অনুভূতি বা উপলব্ধি হয় সেই উপলব্ধিটোৱেই আনন্দ আৰু সেই আনন্দটোৱেই হ'ল বস।

অভিনৱগুপ্তৰ অভিব্যক্তিবাদটোক পৰৱৰ্তী আলঙ্কাৰিক জগন্নাথে তেওঁৰ “বসগঙ্গাধৰ” গ্ৰন্থত আৰু সুস্পষ্ট কৰি তুলিছে। তেওঁ কৈছে যে ৰতি আদি ভাৱৰ দ্বাৰা অৱচ্ছিন্ন চিদানন্দই হ'ল বস।

মন্মট, বিশ্বনাথ, জগন্নাথ প্ৰভৃতি পৰৱৰ্তীকালৰ অধিকাংশ আলঙ্কাৰিকে অভিনৱগুপ্তৰ অভিব্যক্তিবাদ মতটোক অনুসৰণ কৰিছে।

১.১০ বসাভাস আৰু ভাৱাভাস

কোনো বস বা ভাৱ অনৌচিত্যভাৱে প্ৰৱৰ্তিত হ'লে অৰ্থাৎ সমাজৰ নৈতিক, ধাৰ্মিক, বা সাংস্কৃতিক ৰুচিৰ প্ৰতিকূলভাৱে উপস্থিত হ'লে তাক বসাভাস আৰু ভাৱাভাস বোলা হয়। সি আচল বস আৰু ভাৱ নহয়। বস আৰু ভাৱৰ আভাসহে হয়। শৃঙ্গাৰ বসৰ ক্ষেত্ৰত ৰতি ভাৱটো যদি উপনায়কৰ প্ৰতি বা খলনায়কৰ প্ৰতি, মুনি পত্নী, গুৰুপত্নীৰ প্ৰতি হয় তেতিয়া অনৌচিত্য দোষ ঘটে। সাধাৰণতে আলম্ব বিভাৱ আদিৰ বিষয়তে এই অনৌচিত্য আহি পৰে।

সীতাৰ প্ৰতি ৰাৱণৰ প্ৰেম নিবেদন কোনো জনৰ বাবে বসৰ দৰে আশ্বাদ হ'লেও বস নহয়। গতিকে, সি বসৰ আভাস স্বৰূপ। এইটোৱেই হ'ল বসাভাস। লজ্জা এটা ব্যভিচাৰীভাৱ। এই ভাৱটোকো প্ৰধানভাৱে ফুটাই তুলিলে ভাৱধ্বনি হয়। কিন্তু বেশ্যাৰ ক্ষেত্ৰত লাজটো অস্বাভাৱিক কথা। এনেক্ষেত্ৰত বেশ্যাৰ লাজ ফুটাই তুলিলে ভাৱধ্বনিৰ সলনি সি হ'ব ভাৱাভাস।

যিটো বস্তুৰ যিটো ৰূপ অধিকাংশ লোকৰ উপলব্ধিৰ বিষয় হয় সিয়ে সঁচা। তাকে যদি কেতিয়াবা কোনোজনে অনাদৰে বুজে তেন্তে সেই বোধটো মিছা। গতিকে বস্তুটোৰ সেই ৰূপটোও মিছা, সেইটো হোৱা। উচিত নহয়—এই অৰ্থতে অনৌচিত্য শব্দটো প্ৰয়োগ হয়। কাব্য বা নাটকত স্থান পোৱা বস আৰু ভাৱৰ এই নিচিনা অনৌচিত্যকে বসাভাস আৰু ভাৱাভাস বোলে। যেনে—ৰুক্মিণীহৰণ কাব্যত ৰুক্মিণীৰ বিয়াত ৰুক্মিণীৰ ৰূপ দেখি দেৱতা মনুষ্য-নাগ কাম জৰ্জৰিত হৈ পৰা আৰু হোমৰ কাম কৰা ব্ৰহ্মা কামবাণত মুৰ্ছা যোৱাৰ বৰ্ণনা অনৌচিত্য দোষদুষ্ট হৈছে। ইয়াত হাস্যৰস প্ৰতীয়মান হ'লেও সি বসাভাসহে বস নহয়।

১.১১ বসৰ সংখ্যা

নাট্যশাস্ত্ৰ প্ৰণেতা ভৰতমুনিয়ে আঠবিধ বস স্বীকাৰ কৰিছে আৰু সহস্ৰতৰ আলম্বন আৰু উদ্দীপন বিভাৱ আদিৰ বিশদ বিৱৰণ দিছে। এই আঠবিধ বস হ'ল শৃঙ্গাৰ, হাস্য, কৰুণ, ৰৌদ্ৰ, বীৰ, ভয়ানক, বীভৎস আৰু অদ্ভুত। উদ্ভট, আনন্দবৰ্দ্ধন আৰু অভিনৱগুপ্ত আদিয়ে শান্তবসক স্বীকৃতি দি বসৰ ন-টা প্ৰকাৰ দেখুৱাইছে।

বসৰ সংখ্যাটোক লৈ আলংকাৰিকসকল কোনো কালেই একমত হ'ব পৰা নাই। দেখা গৈছে যে কোনো কোনোৱে সকলো বসৰ ঠাইত কেৱল এটা বসক স্বীকাৰ কৰিবলৈ বিচাৰিছে। আন কিছুমান আলংকাৰিকে ন-টাতকৈ অধিক বস স্বীকাৰ কৰিবলৈ প্ৰয়াস কৰিছে। অভিনৱগুপ্তই শান্তবসকেই মূল বস বুলি কৈছে। ভোঙ্গৰাজে শৃঙ্গাৰ বসটোকহে ঘাইবস বুলি দেখুৱাইছে। ভৰভূতিৰ 'উত্তৰ ৰাম চৰিত'ৰ টীকাকাৰ বীৰ ৰাঘৱাচাৰ্য্যই কৰুণ বসটোকে প্ৰধান বুলি দেখুৱাইছে।

বৈষ্ণৱ আলংকাৰিকসকলে আকৌ নবিধ বসক লৌকিক বস বুলি কৈ ভক্তিৰসটোকেইহে প্ৰধান বস বুলি কৈছে। 'মুক্তাফল গ্ৰন্থ'ত বোপদেৱে ন বিধ বসক মূল ভক্তিৰসৰ মাত্ৰ প্ৰকাৰভেদ বুলি কৈছে। মধুসূদন সৰস্বতীয়ে 'ভগৱদ ভক্তি ৰসায়ণ' প্ৰভৃতি গ্ৰন্থত ভক্তিকেই পৰিপূৰ্ণ বস বুলি কৈছে। বৈষ্ণৱ বসতাত্ত্বিক ৰূপ গোস্বামীৰ মতেও ভক্তিৰসেই প্ৰধান বস।

বিভিন্ন আলংকাৰিকে বিভিন্ন প্ৰকাৰ বসৰ উল্লেখ কৰিলেও বৰ্তমান কাব্যত প্ৰধানকৈ প্ৰয়োগ হোৱাটোৰ ফাললৈ চাই ন বিধ বসকেই গ্ৰহণ কৰি ল'ব পাৰোঁ।

বসৰ পৰিচয় ন বিধ স্থায়ীভাৱৰ পৰা উৎপন্ন হোৱা বসৰ সংখ্যাও ন- বিধ। এই ন- বিধ বসৰ নাম হ'ল—শৃঙ্গাৰ, হাস্য, কৰুণ, ৰৌদ্ৰ, বীৰ, ভয়ানক, বীভৎস, অদ্ভুত আৰু শান্ত।

১। শৃংগাৰ বস বা আদি বস

ৰতি নামৰ স্থায়ীভাৱটো প্ৰিয়বস্তু বা প্ৰিয়জনক আলম্বন কৰি বসন্তাদি কাল, প্ৰমোদ, উদ্যান, চন্দ্ৰ, চন্দন, ভ্ৰমৰ গুঞ্জন আদিৰ দ্বাৰা উদ্দীপিত, কটাৰুপাত, মিচিকিয়া হাঁহি, হাত ভৰি কঁপা, বুকু ধপ-ধপোৱা আদি ভাৱৰ দ্বাৰা সঞ্চাৰিত হৈ উঠিলে যি বসৰ উপলব্ধি হয় সিয়ে শৃঙ্গাৰ বস।

শৃংগাৰঃ 'শৃঙ্গ' মানে উচ্চ স্থান। ন বিধ বসৰ ভিতৰত ইয়াৰ স্থান সৰ্বোচ্চ হোৱাৰ বাবে ইয়াক শৃংগাৰ কোৱা হয়। ইয়াক 'আদিবস' বুলিও কোৱা হয়। শৃংগাৰ শব্দৰ বুৎপত্তি দেখুৱাই আলংকাৰিকসকলে কৈছে যে 'শৃঙ্গ' মানে কামোদ্ৰেক আৰু 'আৰ' মানে আগমন। গতিকে, কামোদ্ৰেক আগমনৰ কাৰণে স্ত্ৰী-পুৰুষৰ যি অৱস্থাবিশেষ হয় তাকে শৃঙ্গাৰ বোলে। শৃঙ্গাৰ বসৰ দুটা ভাগ—সন্তোগ আৰু বিপ্লৱ।

(১) নায়ক-নায়িকাৰ পৰস্পৰৰ চুম্বন, আলিঙ্গন আদি সন্তোগ অৱস্থাৰ বৰ্ণনাৰ পৰা যি বস নিষ্পত্তি হয় সিয়ে সন্তোগ শৃঙ্গাৰ। যেনে—

কাহাকু হৰি হসি কৰু মান।

কাহাকু চুম্বন চৰ্বন দান॥

কাঞ্চুৰি ছোড়ি কুশ পৰকাশ।

হাতে ঘেৰী গোৰী কৰতু হাস॥

কাহাকু লেল হৰি আশ্বৰি ছোড়ি।

বহল লাজে গোপী অঙ্গ মোৰি॥

সবহ বেকত ওপুত অঙ্গ।

বচন চৰপাটি বঢ়ায়া ঢঙ্গ॥ (কেলি গোপাল)

ইয়াত গোপীসকল আলিঙ্গন, শবৎ কালৰ জোনাক নিশা অৱস্থাৰ মাজৰ যমুনাৰ পাৰ আদি উদ্দীপন, চুম্বন, গাৰবস্ত্ৰ আঁতৰাই দিয়াত গোপীৰ লাজ সঞ্চাৰীভাৱ আৰু ৰতি স্থায়ী ভাৱ।

বিপ্লৱশৃঙ্গাৰঃ নায়ক-নায়িকাৰ বিয়োগ অৱস্থাৰ পৰা অভিযুক্ত শৃঙ্গাৰ বসৰ নাম বিপ্লৱশৃঙ্গাৰ। ই পাঁচ প্ৰকাৰৰ—(১) পূৰ্ববাগ, (২) বিৰহ, (৩) ইৰ্ষা, (৪) প্ৰবাস আৰু (৫) দৈৱদুৰ্বিপাক।

নায়ক-নায়িকাৰ মিলনৰ পূৰ্বে পৰস্পৰৰ প্ৰতি পৰস্পৰৰ যি অনুৰাগ প্ৰথম জন্মে তাৰ নাম পূৰ্ববাগ, অভিভাৱকৰ বাধা, লাজ, ভয় আদিৰ কাৰণে প্ৰেমিক-প্ৰেমিকাৰ পৰস্পৰৰ মিলন প্ৰতিহত হ'লে তাৰ নাম বিৰহ বিপ্লৱশৃঙ্গাৰ।

আনৰ প্ৰতি প্ৰণয় থকা বুলি জানি নায়ক আৰু নায়িকাই ইজনে আনজনৰ ওপৰত অভিমান বা ঠেহ পতাৰ কাৰণে যি বিয়োগ বেদনা আহে তাক ইৰ্ষা হেতুক বিপ্লৱশৃঙ্গাৰ বা মান বোলা হয়।

প্ৰেমিক-প্ৰেমিকাৰ এজন আঁতৰত থাকিলে ইজনৰ মনত যি মনোবেদনা আৰু মিলনাগ্ৰহ জন্মে তাৰ পৰা নিষ্পন্ন ৰসেই প্ৰবাসহেতুক বিপ্লৱশৃঙ্গাৰ।

দেৱতা, ঋষি আদিৰ অভিষাপত প্ৰেমিক-প্ৰেমিকাৰ মাজত বিচ্ছেদ ঘটিলে যি শোক ওপজে তাৰ পৰা নিষ্পন্ন ৰসক দৈৱদুৰ্বিপাক হেতুক কৰুণ বিপ্লৱশৃঙ্গাৰ বোলে।

(২) হাস্য ৰস

বিকৃত বেশভূষা, বিকৃত আকাৰ, অসংলগ্ন কথা শুনি চিন্তাৰ একপ্ৰকাৰ আন্দোলিত অৱস্থা হয় আৰু হাঁহি উঠে। এই অৱস্থাটোৱেই হ'ল হাস নামৰ স্থায়ী

ভাৱ। ই বিকৃত বেশভূষা বা সাজপাৰক আলম্বন কৰি বেশ আদিৰ বিকৃতি বা অসামঞ্জস্যৰ দ্বাৰা উদ্দীপিত, দাঁত নিকটোৱা আদিৰ দ্বাৰা অনুভৱিত শ্ৰম আলস্য আদিৰ দ্বাৰা সঞ্চাৰিত হৈ ৰসসিক্ত হৈ উঠিলে তাকে হাস্যৰস বোলা হয়। যেনে—

ভৈলন্ত উলঙ্গট ভোলানাথ।

হাতে অঙ্গ ঢাকি চপৰাই মাথ।

* * * * *

নচান্ত কাকো লাজে চক্ষু মুদি।

আগ ঢাকন্তে পাছে উদি।।

হাত মেলি ঢুকি নাপান্ত ছাল।

বোলন্ত ভৈল মৰণৰ কাল।।

নপাৱন্ত একো উপায় খুজি।

উঠিল শঙ্কৰ আসজ বুজি।।

দুই হাতে অঙ্গ ধৰি চাপৰি।

উঠি পলাইলন্ত ভিৰে লৱৰি।। (শঙ্কৰদেৱ, অমৃত-মস্থন)

হাস্য ৰসৰ ক্ষেত্ৰত মন কৰিবলগীয়া এয়ে যে অভিনেতা বা বিকৃত বেশ আদিক আশ্ৰয় যি জনে কৰে তেওঁৰ হাস্য ভাৱৰ উদ্ৰেক মুঠেই নহয়, সি সহৃদয়জনৰ দেহতহে প্ৰকাশিত হয়।

গতিকে, ৰসান্তৰত দৰ্শক বা শ্ৰোতাৰ সৈতে অভিনেতা বা কবিৰ যি সমান অনুভৱ বুলি কোৱা হৈছে সেই কথা হাস্যৰসৰ ক্ষেত্ৰত নাখাটে। এই হাস্যৰস লৌকিক ভাৱেই হওক বা কাব্য নাটকাদিৰ দ্বাৰাই হওক সদায়ে আনন্দ লহৰত উদ্বেলিত চিত্তৰ বিকাশ ৰূপ।

৩। কৰুণ ৰস

প্ৰিয়জনৰ অনিষ্টপ্ৰাপ্তিৰ পৰা হোৱা মানসিক কাতৰতাজনক চিত্তবৃত্তিটোৱেই হ'ল স্থায়ীভাৱ শোক। এই স্থায়ীভাৱেটো যেতিয়া প্ৰিয়জনৰ গুণ আদিৰ দ্বাৰা উদ্দীপিত, ৰোদন আদিৰ দ্বাৰা অনুভৱিত, দৈন্য মোহ আদিৰ দ্বাৰা সঞ্চাৰিত হৈ উঠে তেতিয়া তাক কৰুণ ৰস বোলে। যেনে—

অধোমুখে থাকিলন্ত পুত্ৰক সুমৰি।

দুনাই চেতন লভি কান্দন্ত সুন্দৰী।।

হা সুকুমাৰ পুত্ৰ সৰ্বসুলক্ষণ।

কেনেবা কুযোগে আৰু মিলিল মৰণ।।

সৰ্বাস্থে সুন্দৰ যেন সোনাৰ পুতলি।

মোক এৰি পুতাই আৰে কোন থানে গৈলি।। (হৰিশ্চন্দ্ৰ উপাখ্যান)

ভৱভূতিৰ 'উত্তৰ-ৰাম-চৰিত' নাটকৰ টীকাৰ বীৰ ৰাঘৱাচাৰ্যই কৰুণ ৰসকেই একমাত্ৰ ৰস বুলি কৈছে। তেওঁৰ মতে আনবোৰ ৰস কৰুণ ৰসৰেই বিকৃতি মাথোন। শৃঙ্গাৰৰ সন্তোগত যি আনন্দ আছে তাৰ মাজতো সোমাই আছে এটা সময়ত সেই সন্তোগ শেষ হৈ যোৱাৰ নিশ্চিত বেদনা। বীৰ ৰসৰ বেলিকাও সেই বীৰত্বৰ যিজন বলি হয় তেওঁৰ কাৰণে আৰু তেওঁৰ আত্মীয়স্বজনৰ কাৰণে এটা কৰুণ পৰিস্থিতি আহি পৰাটো স্বাভাৱিক। ভৱভূতিৰ 'উত্তৰ ৰামচৰিত' নাটকৰ তৃতীয় অঙ্কৰ শেষৰফালে ৰাম আৰু সীতাৰ বিৰহ বেদনাৰ মৰ্মস্পৰ্শী দৃশ্য দেখাৰ পিছত তমসাই মন্তব্য কৰিছে -

একো ৰসঃ কৰুণ এৰ নিমিত্তভেদাত্

ভিন্নঃ পৃথক্ পৃথগিৰাশ্ৰয়তে বিৱৰ্তান্।

আৱৰ্তবুদ্ধিতৰঙ্গময়ান্ ৰিকাৰান্

অন্তো যথা সলিলমেৱ তু তৎ সমগ্ৰম্।।

(যদিও মূলতে সি সম্পূৰ্ণৰূপে পানীয়েই, তথাপি পানীয়ে যেনেকৈ পক্ষীয়া, টো, সোঁত আদি বেলেগ বেলেগ বিকাৰৰ ৰূপ লয়, সেইদৰে বাস্তৱিকতে একোটা কৰুণ ৰসেই বেলেগ বেলেগ কাৰণৰ ফলত বেলেগ বেলেগ বিকৃতিৰ ৰূপ লয়)।

অৰ্থাৎ বিভাৱ আদি বেলেগ হ'লেই একোটা কৰুণ ৰসেই শৃঙ্গাৰ বীৰ আদি বিভিন্ন ৰসৰূপে ধৰা দিয়ে। সেয়ে বীৰ ৰাঘৱাচাৰ্যই মন্তব্য দিছে যে 'শৃঙ্গাৰ প্ৰকাশ'কাৰে অৰ্থাৎ ভোজৰাজে শৃঙ্গাৰকেই একমাত্ৰ ৰস বুলি ক'লেও জীৱনত কৰুণ ৰসৰ প্ৰচুৰতা থকা হেতুকে আৰু সংসাৰী সংসাৰ বিৰাগী সকলো ধৰণৰ লোকৰ ক্ষেত্ৰত ই সাধাৰণভাৱে বিদ্যমান হোৱাৰ বাবে কৰুণেই হ'ল একমাত্ৰ ৰস।

৪। বৌদ্ধৰস

প্ৰতিকূল বস্তুৰ প্ৰতি মানসিক তীক্ষ্ণতাজনক চিন্তাবৃত্তিৰ নাম ক্ৰোধ। এই স্থায়ীভাৱটো বৈৰী আদিক আলম্বন কৰি বৈৰীয়ে কৰা অপকাৰ আদিৰ দ্বাৰা উদ্দীপিত তৰ্জনগৰ্জন কম্পনাদিৰদ্বাৰা অনুভৱিত, গৰ্ব, অসহিষ্ণুতা আদিৰ দ্বাৰা সঞ্চাৰিত হৈ উঠিলে তাক বৌদ্ধ ৰস বোলে। যেনে-

শুনিয়া দুৰ্বাসা যেন জ্বলিল ক্ৰোধত।

তবঙ্গ বৰঙ্গ খঙ্গে আমি আৰকত।।

কৰমৰ কবি ত্ৰেগধে দৰ্শন চোৱান্ত।

কি বুলিলি লক্ষণ কটাক্ষ কৰি চান্ত।।

ইয়াত লক্ষণ আলম্বন, বামক দেখা কৰিবলৈ নিদিয়াটো উদ্দীপন, বক্তৃচক্ষুযুক্ত তৰ্জন-গৰ্জন আদি অনুভাৱ, আমৰ্ঘ গৰ্ব আদি ব্যভিচাৰীভাৱ আৰু ত্ৰেগধ স্থায়ীভাৱ।

৫। বীৰ ৰস

কোনো কাৰ্য কৰিবৰ কাৰণে যি প্ৰস্তুতি বা তৎপৰতা মনৰ মাজত স্থায়ীভাৱে থাকে তাৰ নাম উৎসাহ। এই ভাৱটো প্ৰতিপক্ষ বা মহৎ কাৰ্য আদিক আলম্বন কৰি অপকাৰ বা বিপন্ন অৱস্থা আদিৰ দ্বাৰা উদ্দীপিত, প্ৰতিশোধ গ্ৰহণ বা বিপদৰ প্ৰতিকাৰ আদিৰ দ্বাৰা অনুভৱিত গৰ্ব, বিতৰ্ক, ৰোমাঞ্চত আদিৰদ্বাৰা সঞ্চাৰিত হৈ আত্মাদিত হ'লে বীৰ বোলে। যেনে—

ধৰমাৰ বুলি সেনা কৰে কোলাহল।

ঘোৰায়ে হ্ৰসনি পাৰে চিহ্নেৰে দস্তাল।।

বাদ্যভণ্ড আন্দোল কৰ্ণত হানে তাল।

নসহে পৃথিৱী ঘনে যায় ভূমিচাল।।

হেন চমৎকাৰে ৰুদ্ৰবীৰ খেদি যায়।

চতুৰ্ভিতি বেঢ়িয়া কটকে দেই হাই।। (কব্ধিণী হৰণ কাব্য)

৬। ভয়ানক ৰস

সম্ভৱত দুখৰ প্ৰতি উৎকট দ্বেষবশতঃ হোৱা মানসিক কাতৰতাজনিত চিন্তাবৃত্তিৰ নাম ভয়। এই স্থায়ীভাৱটো যেতিয়া কোনো ভীষণ বস্তুক আলম্বন কৰি বিকট অৱস্থা বা কৰ্মৰ দ্বাৰা উদ্দীপিত কম্পন, পলায়ন আদিৰ দ্বাৰা অনুভৱিত আৰু ত্ৰাস, উদ্বেগ আদিৰ দ্বাৰা সঞ্চাৰিত হয় তেতিয়া তাক ভয়ানক ৰস বোলে। যেনে—

বিকৃত আকাৰ তাৰ দেখিতে কুবন্ধ।

প্ৰহৰৰ পথত গাৱৰ পায় গন্ধ।

পৰ্বত আকাৰ তাৰ স্কুলতৰ কায়।

নাকৰ নিশ্বাসে তাৰ বাতাসে ফোকায়।।

কুলা যেন দেখি তাৰ দুইমান কাণ।

শালবৃক্ষ সমদেখি বাহু দুই খান।।

পৰ্বতৰ শৃঙ্গয়েন দাঁত দুই পাৰি।

শৰীৰৰ লোমে আছে উৰ্দ্ধক শিহৰি।।

চক্ষুৰ কোটৰ যেন পৰ্বতৰ গহুৰ।

লহ লহ জিহ্বা তাৰ দেখি লাগে ডৰ।

পোৰা শিৰি হেন দেখি শৰীৰৰ কান্ধি।

ভয়ঙ্কৰ মুখ তাৰ দৰ্শনত ভ্ৰান্তি।। (খটাসুৰ বধ কাব্য)

৭। বীভৎস বস

দোষ দৰ্শনৰদ্বাৰা হোৱা চিত্তৰ সঙ্কোচজনক অবস্থাৰ নাম ঘৃণা। এই স্থায়ীভাৱটো ঘিণ লগা বস্তুক আলম্বন কৰি দুৰ্গন্ধ আদিৰ দ্বাৰা উদ্দীপিত, নাক কোঁচোৱা আদিৰ দ্বাৰা অনুভৱিত, গ্লানি, ব্যাধি আদিৰ দ্বাৰা সঞ্চাৰিত হৈ আত্মদিত হ'লে তাক বীভৎস বস বোলে।

৮। অদ্ভুত বস

কোনো বস্তুৰ মাহাত্ম্য দেখি হোৱা চিত্তৰ বিস্তাৰজনক বৃত্তিটোৰ নাম বিস্ময়। এই স্থায়ীভাৱটো যেতিয়া কোনো অস্বাভাৱিক ঘটনাৰ দ্বাৰা উদ্দীপিত, শিহৰণ, চকখোৱা আদিৰ দ্বাৰা অনুভৱিত, বিতৰ্ক, চিন্তা, আবেগ আদিৰ দ্বাৰা সঞ্চাৰিত হয়। তেতিয়া তাক কোৱা হয় অদ্ভুত বস। যেনে—

বাহু ছেদ ভৈল বীৰ ক্ৰোধে গৈলা জ্বলি।

ইন্দুক গিলিবে যায় মুখ গোট মেলি।।

অধঃ ওষ্ঠগোট মেলি মাটিত হাপিল।

উৰ্দ্ধ ওষ্ঠগোট গই মেঘত লাগিল।। (বৃত্তাসুৰ বধ কাব্য)

৯। শান্ত বস

কোনো বস্তুৰ প্ৰতি মানসিক ঔদাসীন্যৰ নাম বৈৰাগ বা নিৰ্বেদ। ইয়াকে শম বুলিও কোৱা হয়। এই স্থায়ী ভাৱটো যেতিয়া দৃশ্যমান জগতৰ বস্তুবোৰৰ অনিত্যতাক অৱলম্বন কৰি সাধুসঙ্গ আদিৰ দ্বাৰা অনুভৱিত, ধৃতি, মতি আদিৰ দ্বাৰা সঞ্চাৰিত হয় তেতিয়া তাক শান্ত বস বোলে। যেনে—

এহিমতে অনুক্ষণে ভৰত নৃপতি।

কৃষ্ণৰ সেৱাত দৃঢ় কৰিলন্ত মতি।।

এৰিলন্ত ৰাজা বিষয়ৰ চিন্তা যত।

কৃষ্ণবিনে আনকিছু নপৰে মনত।।

কৃষ্ণসাৰ চৰ্ম এক কটিত বেষ্টিত।

ধূলি ধূসৰিত অঙ্গ নাহি সংস্কাৰ।।

ৰাত্ৰিদিনে চিন্তা মাত্ৰ কৃষ্ণৰ পূজাৰ।। (অনিৰুদ্ধঃভাগৱত ৫ম)

অভিনৱগুপ্তই শান্তবসটোকেই সকলো বসৰ ভিতৰত প্ৰধান আৰু ইয়েই মূলবস বুলি কৈছে। শান্তবসৰ স্থায়ীভাৱ শম বা তত্ত্বজ্ঞান। প্ৰকৃততে তত্ত্বজ্ঞানৰ উদয় হ'লেহে বৈৰাগ্য উদয় হ'ব পাৰে। তত্ত্বজ্ঞান মানেই হ'ল আত্মজ্ঞান বা আত্মোপলব্ধি। শম ভাৱটো সচ্চিদানন্দ আত্মাৰ স্বভাৱ। শান্তবসৰ ক্ষেত্ৰত তত্ত্বজ্ঞান অৱগত হোৱাৰ ফলত আত্মাৰ স্বৰূপটোৰ বাহিৰে আন কোনো জ্ঞেয় বিষয় নাথাকে। সেইদৰে আন সকলোবিলাক বসৰে অনুভূতিৰ চৰমপৰ্যায়টোত সেই পৰমানন্দকেই পোৱা যায়।

১.১২ সাৰাংশ (Summing Up)

আনন্দৱৰ্ধন, বিশ্বনাথ কবিৰাজ আদি আলংকাৰিকে ৰস কাব্যৰ প্ৰধান উপাদান বুলি কৈছে যদিও ভৰতমুনিয়ে ৰসৰ অস্তিত্ব স্বীকাৰ কৰি গৈছে আৰু পোন প্ৰথম বাৰৰ বাবে ৰসৰ সূত্ৰ আগবঢ়াইছে। সেইমতে বিভাৱানুভাৱব্যভিচাৰী সংযোগাদ্ ৰসনিষ্পত্তি : অৰ্থাৎ বিভাৱ, অনুভাৱ আৰু ব্যভিচাৰীভাৱ একত্ৰ স্থায়ীভাৱৰ লগত সংযুক্ত হ'লে সহৃদয়ৰ হৃদয়ত ৰসৰ সঞ্চাৰ হয়। তেনে ৰস স্থায়ীভাৱৰ বিৱৰ্তিত ৰূপ। ৰতি, হাস আদি ন- বিধ স্থায়ীভাৱৰ পৰা ক্ৰমে শৃংগাৰ হাস্য আদি ন- প্ৰকাৰ ৰসৰ নিষ্পত্তি হয়। অৱশ্যে ভৰতৰ পৰৱৰ্তী কালৰ ব্যাখ্যাৰ সকলে এই সূত্ৰক বিভিন্ন ধৰণে ব্যাখ্যা কৰিছে।

১.১৩ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Questions)

- ১। ৰসৰ সংজ্ঞা লিখক। ৰস কেইপ্ৰকাৰৰ আৰু প্ৰত্যেকৰে উদাহৰণসহ চমু পৰিচয় দি এটি নিৰন্ধ যুগুত কৰক।
- ২। ভক্তিৰস প্ৰকৃততে কাক কোৱা হয়। এই ভক্তি কেইপ্ৰকাৰৰ বহলাই লিখক।
- ৩। ৰসৰ ভিতৰত কোন বিধক শ্ৰেষ্ঠ বুলি কোৱা হয়। যুক্তি দৰ্শাই আলোচনা কৰক।

১.১৪ প্ৰসংগ গ্ৰন্থ (References/Suggested Reading)

ড° মুকুন্দ মাধৱ শৰ্মা	: ধ্বনি আৰু ৰসতত্ত্ব
যতীন বৰা	: ছন্দ, ধ্বনি আৰু অলঙ্কাৰ
তীৰ্থনাথ শৰ্মা	: সাহিত্য-বিদ্যা পৰিক্ৰমা
ত্ৰৈলোক্যনাথ গোস্বামী	: নন্দনতত্ত্ব : প্ৰাচ্য আৰু পাশ্চাত্য
মনোৰঞ্জন শাস্ত্ৰী	: সাহিত্য দৰ্শন
S.K. Dey	: Sanskrit Poetics

দ্বিতীয় বিভাগ ৰসবাদী আচাৰ্য্যসকলৰ কৃতি

বিভাগৰ গঠনঃ

- ২.১ ভূমিকা (Introduction)
- ২.২ উদ্দেশ্য (Objectives)
- ২.৩ সংস্কৃত অলংকাৰশাস্ত্ৰ আৰু ৰসবাদ
- ২.৪ আলংকাৰিক ভৰতমুনি আৰু তেওঁৰদ্বাৰা ৰচিত 'নাট্যশাস্ত্ৰ'
 - ২.৪.১ ভৰতমুনি আৰু 'নাট্যশাস্ত্ৰ'ৰ চমু পৰিচয়
 - ২.৪.২ 'নাট্যশাস্ত্ৰ'ৰ টীকাসমূহ
 - ২.৪.৩ 'নাট্যশাস্ত্ৰ'ৰ বিষয়বস্তু
 - ২.৪.৪ ভৰতৰ 'নাট্যশাস্ত্ৰ'ত ৰসৰ ধাৰণা
- ২.৫ আলংকাৰিক কবিৰাজ বিশ্বনাথ আৰু তেওঁৰদ্বাৰা ৰচিত 'সাহিত্যদৰ্পণ'
 - ২.৫.১ কবিৰাজ বিশ্বনাথৰ চমু পৰিচয়
 - ২.৫.২ 'সাহিত্যদৰ্পণ'ৰ বিষয়বস্তু
 - ২.৫.৩ 'সাহিত্যদৰ্পণ'ত ৰসৰ ধাৰণা
- ২.৬ আলংকাৰিক পণ্ডিতৰাজ জগন্নাথ আৰু তেওঁৰদ্বাৰা ৰচিত 'ৰসগংগাধৰ'
 - ২.৬.১ পণ্ডিতৰাজ জগন্নাথৰ চমুপৰিচয়
 - ২.৬.২ 'ৰসগংগাধৰ' গ্ৰন্থৰ বিষয়বস্তু
 - ২.৬.৩ 'ৰসগংগাধৰ' গ্ৰন্থত ৰসৰ ধাৰণা
- ২.৭ সাৰাংশ (Summing up)
- ২.৮ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Questions)
- ২.৯ প্ৰসংগ গ্ৰন্থ (References/Suggested Readings)

২.১ ভূমিকা (Introduction)

এই বিভাগটিত আপোনালোকক ৰসবাদী আচাৰ্য্যসকলৰ বিষয়ে এটি বিশদ আভাস প্ৰদান কৰা হ'ব। সংস্কৃত অলংকাৰশাস্ত্ৰ হৈছে সংস্কৃত কাব্যৰ প্ৰয়োজন, লক্ষণ, গুণ, ৰস, অলংকাৰ আদিৰ আলোচনাবিষয়ক এক শ্ৰেণীৰ গ্ৰন্থ। সংস্কৃত অলংকাৰশাস্ত্ৰৰ বিভিন্ন বাদ বা সম্প্ৰদায় সমূহৰ ভিতৰত আটাইতকৈ উল্লেখযোগ্য হৈছে ৰসবাদ। গতিকে ৰসবাদী আলংকাৰিকসকলনো কোন আৰু তেওঁলোকৰ কৃতিসমূহ কি কি—এই সন্দৰ্ভত এক বিস্তৃত আলোচনা এই অধ্যায়ত দাঙি ধৰা হ'ব।

২.২ উদ্দেশ্য (Objectives)

এই বিভাগটো অধ্যয়ন কৰি আপোনালোকে—

- * বসবাদী আলংকাৰিকসকলৰ এক সম্যক পৰিচয় লাভ কৰিব;
- * ভৰতমুনিৰদ্বাৰা ৰচিত নাট্যশাস্ত্ৰৰ বিষয়বস্তু সম্পৰ্কে জ্ঞাত হ'বলৈ সক্ষম হ'ব আৰু বসৰ ধাৰণা লাভ কৰিব;
- * আলংকাৰিক কবিৰাজ বিশ্বনাথৰদ্বাৰা ৰচিত অলংকাৰশাস্ত্ৰ সাহিত্য দৰ্পণৰ অধ্যায়সমূহৰ প্ৰত্যেকৰে বিষয়বস্তু সম্পৰ্কে জানিব পাৰিব আৰু লগতে বসৰ ধাৰণা বিশ্বনাথে কি ধৰণে প্ৰতিপাদন কৰিছে সেই বিষয়ে জ্ঞান লাভ কৰিব;
- * সংস্কৃত অলংকাৰশাস্ত্ৰৰ শেষৰজন আলংকাৰিক জগন্নাথৰ বসগংগাধৰৰ বিষয়বস্তু আৰু জগন্নাথে বসৰ বিষয়ে আগবঢ়োৱা মন্তব্যসমূহৰ বিষয়ে অৱগত হ'ব।

২.৩ সংস্কৃত অলংকাৰশাস্ত্ৰ আৰু বসবাদ

সংস্কৃত অলংকাৰশাস্ত্ৰ বুলিলে সেই শ্ৰেণীৰ শাস্ত্ৰক বুজায়, য'ত কাব্যৰ স্বৰূপকথনৰ লগতে কাব্য বিষয়ক বিভিন্ন নীতি আৰু পদ্ধতিৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হয়। কাব্যৰ বিভিন্ন উপাদানসমূহ যেনে বস, গুণ, ৰীতি, ধ্বনি, অলংকাৰ আদি বিষয়সমূহৰ আলোচনাই ইয়াত প্ৰধানভাৱে স্থান লাভ কৰে।

সংস্কৃত অলংকাৰশাস্ত্ৰসমূহৰ ভিতৰত ভৰতমুনিৰদ্বাৰা ৰচিত নাট্যশাস্ত্ৰকেই প্ৰথম বুলি জনা যায়। কিন্তু প্ৰকৃততে এইখন এখন নাট্য সম্বন্ধীয় শাস্ত্ৰহে। গতিকে ৭ শতিকাৰ আলংকাৰিক ভামহৰদ্বাৰা ৰচিত কাব্যালংকাৰকেই প্ৰথম পূৰ্ণাংগৰূপৰ অলংকাৰশাস্ত্ৰ বুলিব পাৰি।

কাব্য এখনত থাকিবলগা উপাদানসমূহৰ ভিতৰত কোনটো আটাইতকৈ প্ৰয়োজনীয় অৰ্থাৎ কোনটো উপাদান নহ'লে কাব্য এখনৰ অস্তিত্ব নাথাকে বা কোনো এটি ৰচনাক কাব্যৰূপে গ্ৰহণ কৰিব পৰা নাযায়—এই সন্দৰ্ভত বিভিন্ন সময়ত বিভিন্ন মতৰ অৱতাৰণা হৈছিল। এই মতসমূহক কেন্দ্ৰ কৰি ছটা সম্প্ৰদায় বা বাদৰ সৃষ্টি হৈছিল। সেইসমূহ হৈছে—অলংকাৰ সম্প্ৰদায় বা অলংকাৰবাদ, ৰীতিসম্প্ৰদায় বা ৰীতিবাদ, ধ্বনিসম্প্ৰদায় বা ধ্বনিবাদ, বসম্প্ৰদায় বা বসবাদ, বক্ৰোক্তিসম্প্ৰদায় বা বক্ৰোক্তিবাদ আৰু ঔচিত্যসম্প্ৰদায় বা ঔচিত্যবাদ।

উক্ত ছটা সম্প্ৰদায় বা বাদৰ ভিতৰত আটাইতকৈ উল্লেখযোগ্য হৈছে বসবাদ। যিসকল আলংকাৰিকে বসকেই কাব্যৰ আটাইতকৈ গুৰুত্বপূৰ্ণ আৰু অপৰিহাৰ্য্য উপাদান ৰূপে স্বীকাৰ কৰিছে তেওঁলোক হৈছে—ভৰতমুনি, কবিৰাজ, বিশ্বনাথ আৰু পণ্ডিতৰাজ জগন্নাথ। এইসকলৰ বাহিৰেও ৰুদ্ৰট আদি আন কেইগৰাকীমান আলংকাৰিকেও কাব্যত

বসৰ বিশেষ গুৰুত্বৰ কথা অস্বীকাৰ কৰা নাই। কাব্যত বসকেই অপৰিহাৰ্য্য উপাদান হিচাপে স্বীকৃতি দিয়া উক্ত তিনিগৰাকী মুখ্য আলংকাৰিক অৰ্থাৎ ভৰত, কবিৰাজ বিশ্বনাথ আৰু পণ্ডিতৰাজ জগন্নাথৰ অলংকাৰ শাস্ত্ৰসমূহ হৈছে ক্ৰমে নাট্যশাস্ত্ৰ, সাহিত্য দৰ্পণ আৰু বসগংগাধৰ।

২.৪ আলংকাৰিক ভৰতমুনি আৰু তেওঁৰদ্বাৰা ৰচিত ‘নাট্যশাস্ত্ৰ’

২.৪.১ ভৰতমুনি আৰু ‘নাট্যশাস্ত্ৰ’ৰ চমু পৰিচয়

ভৰতমুনি হৈছে বসসম্প্ৰদায়ৰ প্ৰাচীনতম আচাৰ্য্য। এইগৰাকী মহামুনিক বৃদ্ধ ভৰত, আদি ভৰত আদি নামেৰেও জনা যায়। মহাকবি কালিদাসে এইগৰাকী আচাৰ্য্যক দেৱতাসকলৰ নাট্যাচাৰ্য্যৰূপে অভিহিত কৰিছে। ভৰতমুনিৰদ্বাৰা ৰচিত অলংকাৰশাস্ত্ৰখন হৈছে নাট্যশাস্ত্ৰ। নাট্যশাস্ত্ৰক সংস্কৃত অলংকাৰ শাস্ত্ৰসমূহৰ ভিতৰত আটাইতকৈ প্ৰাচীন হিচাপে গণ্য কৰা হয়। প্ৰকৃততে নাট্যশাস্ত্ৰত নাট্যকলাৰ সকলো বিষয় অত্যন্ত সুন্দৰভাৱে উপস্থাপন কৰা হৈছে আৰু সেয়ে ইয়াক এখন সম্পূৰ্ণ অলংকাৰশাস্ত্ৰ হিচাপে গণ্য কৰাতকৈ এখন সৰ্বাংগ সুন্দৰ নাট্য সম্পৰ্কীয় শাস্ত্ৰৰূপেহে বিবেচনা কৰা হয়।

অভিনয় কলাকেই নাট্য বুলি অভিহিত কৰা হয়। এই অভিনয় কলা সম্পৰ্কীয় সকলো কথা নাট্যশাস্ত্ৰত বিস্তৃতভাৱে তথা পুংখানুপুংখভাৱে আলোচনা কৰা হৈছে।

নাট্যশাস্ত্ৰ কেতিয়া ৰচনা কৰা হৈছিল সেই বিষয়ে কোনো নিৰ্দিষ্ট তথ্য পোৱা নাযায়। কিন্তু বিভিন্ন প্ৰমাণৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি পণ্ডিতসকলে এই সিদ্ধান্তত উপনীত হৈছে যে বৰ্তমান উপলব্ধ নাট্যশাস্ত্ৰৰ ৰচনা খ্ৰীষ্টীয় তৃতীয় শতিকাৰ পৰৱৰ্তী সময়ৰ নহয়। অৰ্থাৎ ইয়াক খৃঃপূৰ্ব ২০০ আৰু খৃঃ ২০০ ৰ ভিতৰত ৰচিত হৈছিল বুলি অনুমান কৰা হৈছে।

নাট্যশাস্ত্ৰৰ আন এটা নাম হৈছে ষট্‌সহস্ৰী। যিহেতু নাট্যশাস্ত্ৰত মুঠ শ্লোক আৰু গদ্যত ৰচিত উক্তিসমূহৰ সংখ্যা ছয় হাজাৰ, সেয়েহে ইয়াক ষট্‌সহস্ৰী বুলিও অভিহিত কৰা হয়।

নাট্যশাস্ত্ৰত মূলতঃ ছন্দোবদ্ধ শ্লোক পোৱা যায়। সেই শ্লোকসমূহ আৰ্য্য, অনুষ্টুপ আদি ছন্দত নিবদ্ধ। অৱশ্যে শ্লোকৰ উপৰিও এই গ্ৰন্থত ব্যাখ্যাসম্বলিত গদ্য আৰু অতি সংক্ষিপ্ত সূত্ৰও পোৱা যায়। নাট্য-সাহিত্য বিষয়ক সংস্কৃত ভাষাত ৰচিত এই নাট্যশাস্ত্ৰ গ্ৰন্থখন এখন অতি নিৰ্ভৰযোগ্য বিস্তৃত গ্ৰন্থ আৰু পৃথিৱীৰ আন কোনো ভাষাতেই এনে গ্ৰন্থ ৰচিত হোৱা নাই।

২.৪.২ নাট্যশাস্ত্ৰৰ টীকাসমূহ

নাট্যশাস্ত্ৰ গ্ৰন্থৰ ওপৰত বহু টীকাকাৰে টীকা বা ভাষ্য ৰচনা কৰি থৈ গৈছে। সেইসকল হৈছে, মাতৃগুপ্তাচাৰ্য্য, উদ্ভট, লোল্লট, শংকুক, ভট্টনাথক, হৰ্ষ, কীৰ্ত্তিধৰ, অভিনৱ গুপ্ত আৰু নান্যদেৱ। অৱশ্যে এইসকলৰ ভিতৰত কেৱল অভিনৱ গুপ্তৰদ্বাৰা ৰচিত টীকাহে বৰ্তমান উপলব্ধ। অভিনৱ গুপ্তৰদ্বাৰা ৰচিত ‘নাট্যশাস্ত্ৰ’ৰ টীকা গ্ৰন্থখনৰ নাম হৈছে অভিনৱভাৰতী।

২.৪.৩ ‘নাট্যশাস্ত্ৰ’ৰ বিষয়বস্তু

‘নাট্যশাস্ত্ৰ’ত সৰ্বমুঠ অধ্যায় সংখ্যা হৈছে ৩৬। অৱশ্যে কোনো কোনো সংস্কৰণত ৩৭টা অধ্যায়ো পোৱা যায়। অভিনৱগুপ্তই ৩৬টা অধ্যায় থকাৰ কথাহে উল্লেখ কৰিছে। প্ৰকৃততে কোনো কোনো সংস্কৰণত একোটা অধ্যায় বিভক্ত কৰি দুটা হিচাপে দেখুওৱা হৈছে।

অধ্যায় অনুসৰি নাট্যশাস্ত্ৰৰ বিষয়বস্তু তলত উল্লেখ কৰা হৈছে—

অধ্যায় ১ — আত্ৰেয় আদি আন কোনো কোনো সংযত চিত্তৰ মহাত্মাই মুনি ভৰতক পাঁচটা প্ৰশ্ন সুধিছিল। সেই প্ৰশ্নসমূহ হ’ল—নাট্যবেদৰ কিদৰে সৃষ্টি হৈছিল, সেইখন কাৰ বাবে সৃষ্টি হৈছিল, তাৰ অংগসমূহ কি কি, পৰিসৰ কিমান আৰু ইয়াৰ প্ৰয়োগৰ ব্যৱস্থা কেনে ধৰণৰ। যিহেতু শূদ্ৰসকলক বেদ অধ্যয়ন কৰিবলৈ দিয়া হোৱা নাছিল সেয়েহে ব্ৰহ্মাই সকলো বৰ্ণৰ বাবে উপযোগী নাট্যবেদৰ সৃষ্টি কৰিছিল। ইয়াৰ পিছত ব্ৰহ্মাই নাট্যশাস্ত্ৰৰ প্ৰয়োগ কৰিবলৈ ভৰতক নিৰ্দেশ দিছিল। ইয়াৰ পিছত বৃত্তিসমূহক আশ্ৰয় কৰি নাট্যবেদৰ প্ৰয়োগ, অভিনয়, দানৱৰদ্বাৰা বিঘিনি প্ৰদান, বিশ্বকৰ্ম্মাৰদ্বাৰা ৰঙ্গালয় নিৰ্মাণ, ব্ৰহ্মাৰদ্বাৰা বিদ্বশমন, নাট্যৰচনাৰ উদ্দেশ্য, প্ৰয়োজন আৰু লক্ষণ এই অধ্যায়ত আলোচনা কৰা হৈছে।

অধ্যায় ২ — এই অধ্যায়ত নাট্যমণ্ডপ আৰু নাটঘৰ নিৰ্মাণৰ বিষয়ে কিছু কথা কোৱা হৈছে। তিনিবিধ ৰংগগৃহ, ৰঙ্গালয়ৰ স্তম্ভ, দুৱাৰ, দেৱাল আৰু নেপথ্য গৃহৰ নিৰ্মাণৰ নিয়ম বিধি, যথাবিহিত কৰ্মৰদ্বাৰা ৰঙ্গপীঠ নিৰ্মাণ আদি সুন্দৰভাৱে বৰ্ণনা কৰা হৈছে। ৰঙ্গমঞ্চৰ শোভাবৰ্ধক বিভিন্ন কাৰুকাৰ্য্য যেনে বহুধৰণৰ কাঠৰ মূৰ্তিৰ অংকন, ধুনীয়া জালিকটা থিৰিকি, শাৰীশাৰী পাৰ চৰাইৰ নিচিনা খোপ, স্তম্ভসমূহৰ সুন্দৰ বিন্যাস, দেৱালত পুৰুষ-প্ৰকৃতিৰ প্ৰতিকৃতি, লতা-পল্লৱ আদিৰ অংকন আদি এই অধ্যায়ত বৰ্ণিত হৈছে।

অধ্যায় ৩ — নাট এখনৰ নিৰ্বিঘ্ন উপস্থাপনৰ বাবে বিভিন্ন দেৱতাৰ আৰাধনা কৰিব লাগে আৰু সেই দেৱতাৰ পূজাবিধি সম্পৰ্কে এই অধ্যায়ত আলোচনা কৰা হৈছে।

অধ্যায় ৪ — এই অধ্যায়ত অমৃতমহুৰ আৰু ত্ৰিপুৰদাহ নাটকৰ বিচৰণ, বিবিধ অঙ্গহাৰ, ১০৮ বিধ কৰণ, তাণ্ডৰ নৃত্যৰ উৎপত্তি আদিৰ বিষয়ে উল্লেখ আছে।

অধ্যায় ৫ — নাটকৰ অতি প্ৰয়োজনীয় অংশ পূৰ্বৰঙ্গ, নান্দী, ধ্ৰুৱা গীত, প্ৰস্তাৱনা আদিৰ বিষয়ে বিশদভাৱে ইয়াত পোৱা যায়।

অধ্যায় ৬ — এই অধ্যায়ত ৮ বিধ ৰস, সেইবোৰৰ স্থায়ী ভাব, ৩৩ বিধ ব্যভিচাৰীভাব, ৮ বিধ সাত্বিকভাব আদিৰ উল্লেখ আছে। তদুপৰি ইয়াত চাৰিপ্ৰকাৰৰ অভিনয়, বৃত্তি, প্ৰবৃত্তি, ৰসসমূহৰ স্বৰূপ আদিৰ সুন্দৰ বৰ্ণনা পোৱা যায়।

অধ্যায় ৭ — এই অধ্যায়ত ভাবৰ লক্ষণ দিয়া হৈছে আৰু লগতে ইয়াত বিভিন্ন ভাবসমূহৰ স্বৰূপ আৰু প্ৰয়োগ সম্পৰ্কে পোৱা যায়।

অধ্যায় ৮-১৩ — অষ্টমৰপৰা ত্ৰয়োদশ অধ্যায়লৈকে আঙ্গিক অভিনয়ৰ বৰ্ণনা কৰা হৈছে। অভিনেতাৰ মূৰৰ আঙ্গিক অভিনয়, হাতৰ আঙ্গিক অভিনয়, বুকু, কঁকাল আদিৰ আঙ্গিক অভিনয়ৰ লগতে যুদ্ধৰ অভিনয়, মঞ্চত প্ৰৱেশৰ ভংগী, চৰিত্ৰ ভেদে খোজৰ ভঙ্গী, দেহৰ গতি আদি এইসমূহ অধ্যায়ত বিশদভাৱে কোৱা হৈছে।

অধ্যায় ১৪-১৮ — নাট্যমঞ্চত কিদৰে বাসগৃহ, অৰণ্য, উদ্যান আদি দেখুওৱা হ'ব, অংক এটিত দেখুওৱা ঘটনা সমূহৰ নিৰ্দিষ্ট সময়ৰ দৈৰ্ঘ্য কিমান হ'ব, প্ৰবৃত্তিৰ লগত বৃত্তিৰ সম্পৰ্ক, বাচিক অভিনয় আৰু তাৰ লগত জড়িত স্বৰবৰ্ণ, ব্যঞ্জন বৰ্ণ, বিশেষ্য পদ, ক্ৰিয়া পদ, উপসৰ্গ, সমাস আদি; সমবৃত্ত আদি বিভিন্ন ছন্দ, ৩৬ প্ৰকাৰ বাক্যৰ লক্ষণ, অলংকাৰ অৰ্থাৎ উপমা, ৰূপক, দীপক আৰু যমক; কাব্যদোষ, কাব্য গুণ, সংস্কৃত আৰু প্ৰাকৃত ভাষাৰ চৰিত্ৰভেদে প্ৰয়োগ আদিয়েই এইসমূহ অধ্যায়ৰ মূল আলোচ্য বিষয়।

অধ্যায় ১৯-২৩ — সমাজৰ বিভিন্ন স্তৰৰ ব্যক্তিসকলৰ প্ৰতি কৰিবলগা সম্বোধন, নাটক, প্ৰকৰণ আদি দহ প্ৰকাৰৰ ৰূপক, মঞ্চত দেখুৱাব নলগা বিষয়, নাটকৰ কথাবস্ত্তৰ দুটা ভাগ, পঞ্চসন্ধি, পঞ্চ অৱস্থা, পাঁচটা অৰ্থপ্ৰকৃতি, অৰ্থোপক্ষেপক চাৰিবিধ বৃত্তি, আহাৰ্য অভিনয়, চাৰিবিধ নেপথ্য আৰু সেইবোৰৰ বিৱৰণ আদি এইসমূহ অধ্যায়ত আলোচনা কৰা হৈছে।

অধ্যায় ২৪-২৮ — সামান্য অভিনয় অৰ্থাৎ পূৰ্বে উক্ত নোহোৱা অভিনয়, স্ত্ৰীৰ তিনিপ্ৰকাৰ অঙ্গজ অলংকাৰ, দহপ্ৰকাৰ স্বভাৱজ অলংকাৰ, সাত প্ৰকাৰ অযত্নজ অলংকাৰ, চিত্ৰাভিনয়, বিভিন্ন নাট্যোক্তি, দুবিধ সিদ্ধি, অৰ্থাৎ মানুষী আৰু দৈবী; চাৰি প্ৰকাৰৰ বাদ্যযন্ত্ৰ, সপ্ত স্বৰ, স্বৰৰ গ্ৰাম আৰু মূৰ্ছনা আদি বিষয়সমূহ এই অধ্যায়সমূহৰ অন্তৰ্গত।

অধ্যায় ২৯-৩২ — বস অনুসৰি প্ৰয়োগ কৰিবলগা জাতি আৰু স্বৰসমূহ, চাৰি বৰ্ণ, ৩৩ প্ৰকাৰৰ অলংকাৰ গীতি, বাঁহী বাদ্যৰ সবিশেষ, তাল আৰু লয়ৰ বৰ্ণনা, ধ্ৰুৱা গীতৰ সবিশেষ, সংগীতজ্ঞৰ গুণ আদি হৈছে এইসমূহ অধ্যায়ৰ বিষয়।

অধ্যায় ৩৩-৩৫ — এই অধ্যায়সমূহৰ বিষয়সমূহ হৈছে—অৱনদ্ধ শ্ৰেণীৰ বাদ্য অৰ্থাৎ মৃদঙ্গ, পণৱ, দৰ্দুৰ আদিৰ বৰ্ণনা, সকলো বাদ্যযন্ত্ৰ বাদনৰ উপযুক্ত প্ৰসংগ, তিনি শ্ৰেণীৰ অৰ্থাৎ উত্তম, মধ্যম আৰু অধম পুৰুষ আৰু স্ত্ৰী; চাৰিপ্ৰকাৰৰ নায়ক অৰ্থাৎ ধীৰোদাত্ত, ধীৰললিত, ধীৰোদ্ধত, ধীৰপ্ৰশান্ত; মূল অভিনয় শিল্পী তথা নৃত্যশিল্পী আদিৰ বাহিৰে নাট্যত থাকিবলগা কাৰ্য্যবাহী লোকসকলৰ ভূমিকা, ৰূপক ভেদে সুকুমাৰ প্ৰয়োগ আৰু আবিদ্ধ প্ৰয়োগ, সূত্ৰধাৰ চেট, নায়িকা, নট, বিদূষক, মালাকাৰ, ৰজক, কাৰুক আদি চৰিত্ৰ তথা কাৰ্য্যবাহী সকলৰ যোগ্যতা আদি।

অধ্যায় ৩৬ — এই অধ্যায়ত আত্ৰেয় প্ৰভৃতি মুনিসকলৰদ্বাৰা ভৰতক এটি প্ৰশ্ন সোধা হৈছে। সেয়া হৈছে এই যে স্বৰ্গৰপৰা নাট্য মৰ্ত্যলৈ কিদৰে নামি আহিল। ভৰতে তেতিয়া ক'লে যে তেওঁৰ পুত্ৰসকলে এবাৰ ঋষিসকলৰদ্বাৰা অভিশাপগ্ৰস্ত হৈছিল কাৰণ তেওঁলোকে ঋষিসকলক উপহাস কৰি নাটকৰ উপস্থাপন কৰিছিল। ইন্দ্ৰাদি দেৱতাসকলে তেতিয়া নাটক বিলুপ্ত হোৱাৰ আশংকা কৰিলে। ভৰতে সিদ্ধান্ত ল'লে যে এই নাট্যশাস্ত্ৰৰ জ্ঞান তেওঁলোকৰ শিষ্যসকলক প্ৰদান কৰা হ'ব। ইফালে ইন্দ্ৰৰপৰা স্বৰ্গৰাজ্য কাঢ়ি লোৱা ৰজা নহুযে নাট্যশাস্ত্ৰ মৰ্ত্যলৈ প্ৰচাৰ হ'ব লাগে বুলি অভিলাষ কৰিলে। ভৰতৰ পুত্ৰসকলেও নিজৰ নিজৰ পুত্ৰসকলক নাট্যশাস্ত্ৰৰ জ্ঞান দিলে আৰু কোহল, বাৎস্য আদিয়ে পৃথিৱীত নাট্যশাস্ত্ৰৰ প্ৰচলন কৰিলে।

২.৪.৪ ভৰতৰ 'নাট্যশাস্ত্ৰ'ত বসৰ খাৰণা

ভৰতমুনিয়ে 'নাট্যশাস্ত্ৰ'ত বসক এক বিশেষ গুৰুত্ব প্ৰদান কৰা দেখা যায়। তেওঁৰ মতে, বসৰ অবিহনে কোনো অৰ্থই থাকিব নোৱাৰে। 'ন হি ৰসাদৃতে কশ্চিদপ্যৰ্থঃ প্ৰৱৰ্ততে'। তেওঁ আকৌ কৈছে যে বিভাৱ, অনুভাৱ আৰু ব্যভিচাৰী ভাৱৰ সংযোগত বসৰ নিষ্পত্তি হয়।

ভৰতমুনিৰ মতে যাৰ আশ্বাদন লোৱা হয় সেয়ে বস। যিদৰে বিবিধ ব্যঞ্জনৰ লগত মিশ্ৰিত ভাতৰ সোৱাদ বা বস অনুভৱ কৰা হয় আৰু আনন্দ লাভ কৰা হয় তেনেদৰে দৰ্শকসকলে অভিনয়ৰ জৰিয়তে বচন, অংগভংগী আৰু কঁপনি আদি সাত্বিক ভাবসমূহৰ লগত জড়িত স্থায়ী ভাবৰ আশ্বাদন লাভ কৰে আৰু আনন্দ অনুভৱ কৰে। এয়ে বসৰ স্বৰূপ।

ভৰতমুনিয়ে আঠবিধ বসৰ স্বীকাৰ কৰিছে। সেয়া হৈছে শৃংগাৰ, হাস্য, কৰুণ, ৰৌদ্ৰ, বীৰ, ভয়ানক, বীভৎস আৰু অদ্ভুত।

প্ৰতিটো ৰসৰ একোটাকৈ স্থায়ীভাব থাকে। ভৰতমুনিৰ মতে, স্থায়ীভাবসমূহ হৈছে— ৰতি, হাস, শোক, ক্ৰোধ, উৎসাহ, ভয়, জুগুপ্সা আৰু বিস্ময়। ভৰতমুনিয়ে ৩০টা সঞ্চাৰিভাব বা ব্যক্তিচাৰিভাবৰ বিষয়ে উল্লেখ কৰিছে। সেইসমূহ হৈছে—নিৰ্বেদ, গ্লানি, শংকা, অসূয়া, মদ, শ্ৰম, আলস্য, দৈন্য, চিন্তা, মোহ, স্মৃতি, ধৃতি, ব্ৰীড়া (লজ্জা), চপলতা, হৰ্ষ, আবেগ, জড়তা, গৰ্ব, বিষাদ, ঔৎসুক্য, নিদ্ৰা, অপস্মাৰ (মূৰ্ছা যোৱা), সুপ্ত, প্ৰবোধ, অমৰ্ষ, ক্ৰোধ, অবহিত, উগ্ৰতা, মতি, ব্যাধি, উন্মাদ, মৃত্যু, ত্ৰাস আৰু বিতৰ্ক।

এই ভাবসমূহৰ উপৰিও আঠবিধ সাত্বিক ভাব ভৰতমুনিয়ে প্ৰদৰ্শন কৰিছে। সেইসমূহ হৈছে—স্তুভ অৰ্থাৎ অৱশভাব, স্বেদ অৰ্থাৎ ঘাম, ৰোমাঞ্চ, স্বৰসাদ বা স্বৰভংগ, বেপথু বা কঁপনি, বৈৰণ্য বা শেঁতা পৰা, অশ্ৰু আৰু প্ৰলয় বা মূৰ্ছা।

ভৰতমুনিয়ে প্ৰতি ৰসৰে বৰ্ণ আৰু দেৱতাৰ বিষয়েও উল্লেখ কৰিছে। সেই অনুসৰি শৃংগাৰ ৰসৰ বৰ্ণ হৈছে শ্যাম, হাস্যৰসৰ শুক্ল, কৰুণ ৰসৰ কপোত বৰ্ণ, ৰৌদ্ৰৰসৰ ৰক্তবৰ্ণ, বীৰ ৰসৰ গৌৰ বৰ্ণ, ভয়ানকৰ কৃষ্ণ বৰ্ণ, বীভৎস ৰসৰ নীলবৰ্ণ আৰু অদ্ভুত ৰসৰ বৰ্ণ পীত বা হালধীয়া। প্ৰতিৰসৰে দেৱতাৰ প্ৰসংগত কোৱা হৈছে যে শৃংগাৰ ৰসৰ দেৱতা বিষ্ণু, হাস্যৰসৰ প্ৰমথ, ৰৌদ্ৰৰসৰ ৰুদ্ৰ, কৰুণৰ যম, বীভৎস ৰসৰ মহাকাল, ভয়ানকৰ কাল, বীৰৰ মহেন্দ্ৰ আৰু অদ্ভুতৰ ব্ৰহ্মা।

প্ৰতিটো ৰসৰে কিছুমান নিজস্ব বৈশিষ্ট্য আছে। সেই বৈশিষ্ট্যসমূহ নাট্য শাস্ত্ৰত সুন্দৰভাৱে বৰ্ণনা কৰা হৈছে।

শৃংগাৰ ৰস—সদায় সুখত থকা, ইষ্টবস্তু লাভ কৰোতা, ঋতু, মালা আদিৰ সেৱক আৰু পুৰুষ আৰু নাৰীৰ লগত সন্মিলন থকা ৰসকে শৃংগাৰ ৰস বোলে। তদুপৰি ঋতু, মালা, অলংকাৰ, প্ৰিয়জন, সংগীত, নৃত্য, কাব্য আদিৰ উপভোগ, প্ৰমোদ উদ্যান গমন আৰু চলন ফুৰণৰ পৰা শৃংগাৰ ৰসৰ উৎপত্তি হয়।

চকু আৰু মুখৰ প্ৰসন্নতা, স্মিত হাঁহি, মধুৰ বচন, ধৈৰ্য্য, প্ৰমোদ আৰু সুন্দৰ অংগ-ভংগীৰদ্বাৰা এই ৰসৰ অভিনয় কৰা হয়।

হাস্য ৰস

বিপৰীত অলংকাৰ, বিকৃত আচৰণ, কথা-বতৰা, পোচাক আৰু বিকৃত অংগ দেখি হাঁহিলে যি ৰসৰ উদ্ভৱ হয় সেয়ে হাস্যৰস। বিকৃত আকৃতি, বচন, অংগবিকাৰ আৰু সাজ-সজ্জাৰ সহায়ত হহুওঁৱা হয় বাবে তাক হাস্যৰস বোলে। বিশেষকৈ স্ত্ৰী আৰু নীচশ্ৰেণীৰ লোকৰ ক্ষেত্ৰত এই ৰসৰ আধিক্য দেখা যায়।

কৰুণ ৰস

ইষ্টজনৰ মৃত্যু দৰ্শন, অপ্ৰিয় বচন শ্ৰৱণ আদি ভাবৰপৰা কৰুণ ৰসৰ উদ্ভৱ হয়। শব্দ কৰি কৰা ক্ৰন্দন, মূৰ্ছা যোৱা, পৰিদ্বেষন, বিলাপ, দেহত কষ্ট দি কৰা ক্ৰন্দন আদিৰ জৰিয়তে কৰুণ ৰসৰ অভিনয় কৰিব লাগে।

ৰৌদ্ৰ ৰস

যুদ্ধত কৰা প্ৰহাৰ, নিধন, অংগৰ বিকৃতি, অংগৰ ছেদন, বিদাৰণ, যুদ্ধত বিক্ষোভ আদিৰদ্বাৰা ৰৌদ্ৰ ৰসৰ সৃষ্টি হয়। বিবিধ অস্ত্ৰৰ নিক্ষেপ, শিৰছেদন, হস্তছেদন আদি বিশেষ কাৰ্য্যৰ জৰিয়তে ৰৌদ্ৰৰসৰ অভিনয় কৰা হয়।

বীৰ ৰস

উৎসাহ, অধ্যৱসায়, অবিষাদ বা বিষাদহীনতা, বিস্ময় আৰু অমোহ বা মোহহীনতা, আদি বিভিন্ন ভাববিলাকৰ পৰা বীৰ ৰসৰ উৎপত্তি হয়।

ভয়ানক ৰস

বিকৃত শব্দ, ভূত-প্ৰেতৰ দৰ্শন, সংগ্ৰাম, অৰণ্য বা শূন্যগৃহ গমন, গুৰু বা ৰজা প্ৰতি কৰা অপৰাধ আৰু অন্যান্য কেতবোৰ কৃত্ৰিম কাৰণৰ বাবে ভয়ানক ৰসৰ উদ্ভৱ হয়।

বীভৎস ৰস

অনভিপ্ৰেত বস্ত্ৰৰ দৰ্শন, ৰস, গন্ধ, স্পৰ্শ, শব্দগত দোষ আৰু বিভিন্ন উদ্বেগজনক কাৰ্য্যৰদ্বাৰা বীভৎসৰ সৃষ্টি হয়।

অদ্ভুত ৰস

অতিশয় অৰ্থযুক্ত বচন, চৰিত্ৰ, কৰ্ম আৰু ৰূপৰ আতিশয্য—আদিৰ জৰিয়তে অদ্ভুত ৰসৰ সৃষ্টি হয়।

এনেদৰে বিশদভাৱে ৰসৰ বিষয়ে নাট্যশাস্ত্ৰত আলোচনা কৰা হৈছে।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

ভৰতমুনিৰদ্বাৰা প্ৰণীত নাট্যশাস্ত্ৰৰ বিষয়ে এটি চমুটোকা প্ৰস্তুত কৰক। (৩০টা শব্দৰ ভিতৰত লিখক)

.....
.....

জানি থোৱা ভাল

কাব্য পঠন, শ্ৰৱণ আৰু অভিনয় দৰ্শনৰ জৰিয়তে যি আনন্দ লাভ কৰা হয় সেয়ে হৈছে ৰস। কি কি সাধনৰ জৰিয়তে এই ৰসৰ নিষ্পাদন হয়, এই সন্দৰ্ভত নাট্যশাস্ত্ৰকাৰ ভৰতমুনিয়ে তেওঁৰ ৰসসূত্ৰত এনেদৰে কৈছে যে বিভাৱ-অনুভাৱ আৰু ব্যভিচাৰী ভাৱৰ সংযোগত ৰসৰ নিষ্পাদন হয়— বিভাৱানুভাবব্যভিচাৰিসংযোগাদ্ৰসনিষ্পত্তিঃ। এই ৰসসূত্ৰৰ ব্যাখ্যা বহু পণ্ডিতে আগবঢ়াইছে। তাৰ ভিতৰত চাৰিগৰাকী ব্যাখ্যা কৰ্তা সৰ্বপ্ৰধান। তেওঁলোক কৈছে ভট্টলোল্লট, শ্ৰীশংকুক, ভট্টনায়ক আৰু অভিনৱগুপ্ত। ৰসসূত্ৰত থকা নিষ্পত্তি শব্দৰ অৰ্থ তেওঁলোকে যথাক্ৰমে উৎপত্তি, অনুমিতি, ভুক্তি আৰু অভিব্যক্তি হিচাপে গ্ৰহণ কৰিছে। সেয়েহে এইসকলৰদ্বাৰা আগবঢ়োৱা ৰসসূত্ৰৰ ব্যাখ্যা ক্ৰমে উৎপত্তিবাদ, অনুমিতিবাদ, ভুক্তিবাদ আৰু অভিব্যক্তিবাদৰূপে জনা যায়।

২.৫ আলঙ্কাৰিক কবিৰাজ বিশ্বনাথ আৰু তেওঁৰদ্বাৰা ৰচিত ‘সাহিত্যদৰ্পণ’

২.৫.১ কবিৰাজ বিশ্বনাথৰ চমু পৰিচয়

কবিৰাজ বিশ্বনাথৰ জন্ম হৈছিল উৎকল দেশৰ (বৰ্তমানৰ উৰিষ্যা) এক ব্ৰাহ্মণ পৰিয়ালত। খ্ৰীষ্টীয় চতুৰ্দশ শতাব্দী তেওঁৰ আবিৰ্ভাৱকাল বুলি ধৰা হয়। মহাপাত্ৰ আছিল তেওঁৰ কুলোপাধি। তেওঁৰ পিতামহৰ নাম আছিল শ্ৰীনাৰায়ণ। তেওঁ কলিঙ্গৰ মহাৰাজাধিৰাজ শ্ৰীৰামসিংহদেৱৰ সভাপণ্ডিত আছিল। সাহিত্যদৰ্পণত তেওঁক সফলসহায়গোষ্ঠীগৰিষ্ঠ কবি পণ্ডিতৰূপে অভিহিত কৰা হৈছে। তেওঁ আছিল এগৰাকী কাব্যশাস্ত্ৰজ্ঞ আৰু তেওঁ অলংকাৰ শাস্ত্ৰ এখন ৰচনা কৰিছিল।

বিশ্বনাথৰ পিতৃৰ নাম আছিল চন্দ্ৰশেখৰ।

কবিৰাজ বিশ্বনাথ তেওঁৰ পিতামহৰ নিচিনাকৈ কলিঙ্গৰ ৰাজ আশ্ৰয়ত আছিল।

তেওঁ নিজকে সাক্ষিবিগ্ৰহীক হিচাপে ঘোষণা কৰিছিল। বিশ্বনাথ কেৱল সংস্কৃত ভাষাৰে নহয়, তেওঁ চৈধ্যটা ভাষাত পাৰদৰ্শী আছিল। বিভিন্ন বিদ্যাৰ লগতে সংগীত বিদ্যা আৰু কলাতো কবিৰাজ বিশ্বনাথ পাকৈত আছিল।

কবিৰাজ বিশ্বনাথ হৈছে এজন প্ৰসিদ্ধ আলংকাৰিক। সাহিত্যদৰ্পণ হৈছে তেওঁৰদ্বাৰা ৰচিত এখন উল্লেখযোগ্য অলংকাৰশাস্ত্ৰ। সাহিত্য দৰ্পণৰ উপৰিও মন্মট ভট্টৰদ্বাৰা ৰচিত কাব্য প্ৰকাশৰ ‘কাব্যপ্ৰকাশদৰ্পণ’ নামেৰে এটি টীকাও তেওঁ ৰচনা কৰিছিল।

কবিৰাজ বিশ্বনাথ যদিও আলংকাৰিক হিচাপে সুপ্ৰসিদ্ধ, তেওঁ কেবাখনো কাব্যগ্ৰন্থও ৰচনা কৰিছিল। তাৰ ভিতৰত ৰাঘববিলাস (মহাকাব্য), কুবলয়াশ্চৰিতম্ (প্ৰাকৃত কাব্য), চন্দ্ৰকলা (নাটিকা) প্ৰভাৱতীপৰিণয় (নাটক), নৰসিংহবিজয় (খণ্ডকাব্য) কংসবধ (কাব্য) আদিয়ে প্ৰধান।

২.৫.২ ‘সাহিত্যদৰ্পণ’ৰ বিষয়বস্তু

এই অলংকাৰশাস্ত্ৰৰ প্ৰথম পৰিচ্ছেদৰ আৰম্ভণিতে গ্ৰন্থখনৰ নিৰ্বিঘ্ন পৰিসমাপ্তিৰ বাবে দেৱী সৰস্বতীক প্ৰণাম জনোৱা হৈছে। ইয়াৰ পিছত কাব্য অধ্যয়নৰ ফলৰ বিষয়ে এনেদৰে কোৱা হৈছে যে কাব্যৰপৰা চতুৰ্বৰ্গ ফল লাভ হয়। আলংকাৰিক মন্মটভট্টৰ কাব্যৰ লক্ষণটো উল্লেখ কৰি সেই লক্ষণৰ বিশ্লেষণে ইয়াত কৰা হৈছে আৰু কাব্যৰ লক্ষণ হিচাপে তাৰ গ্ৰহণযোগ্যতা অস্বীকাৰ কৰা হৈছে। লক্ষণটো হৈছে—‘তদদোযৌ শব্দার্থৌ সগুণাৱনলক্ষ্যতী পুনঃ ক্বাপি।’ অৰ্থাৎ দোষহীন, গুণযুক্ত আৰু সালঙ্কাৰ কিন্তু কেতিয়াবা অস্বুট অলঙ্কাৰ যুক্ত শব্দার্থই কাব্য। ইয়াৰ উপৰিও বক্ৰোক্তি কাব্যৰ জীৱন (বক্ৰোক্তিঃ কাব্য জীবিতম্) — কুন্তকৰ এই উক্তিও ‘সাহিত্যদৰ্পণ’ত অস্বীকাৰ কৰা হৈছে। ধ্বনিকাৰৰদ্বাৰা প্ৰদত্ত কাব্যৰ আত্মা ধ্বনি—এই উক্তিৰ ক্ষেত্ৰত ৰসধ্বনিহে যে কাব্যৰ আত্মা সেই কথা উপস্থাপন কৰা হৈছে। আলংকাৰিক বামনৰ ৰীতিৰাত্মা কাব্যস্য এই উক্তি ইয়াত সম্পূৰ্ণ অস্বীকাৰ কৰা হৈছে কাৰণ ৰীতি প্ৰকৃততে মানৱ শৰীৰৰ অংগসংস্থানৰ নিচিনা। এই সকলো উক্তিৰ বিৰুদ্ধাচৰণ কৰি সাহিত্যদৰ্পণকাৰে শেষত নিজৰ মত উপস্থাপন কৰি কৈছে যে ৰসাত্মক বাক্যই কাব্য (বাক্যং ৰসাত্মকং কাব্যম্।) অৰ্থাৎ য’ত ৰস আত্মাস্বৰূপে থাকে সেয়ে কাব্য। গুণ, অলংকাৰ, ৰীতি আদি হৈছে কাব্যৰ উৎকৰ্ষ সাধক। কাব্যৰ অপকৰ্ষ সাধন কৰাবোৰক দোষ বুলি কোৱা হয়। এয়ে হৈছে প্ৰথম পৰিচ্ছেদৰ মূল আলোচ্য বিষয়।

দ্বিতীয় পৰিচ্ছেদৰ প্ৰথমেই বাক্যৰ লক্ষণ দিয়া হৈছে। ইয়াত কোৱা হৈছে যে যোগ্যতা, আকাংক্ষা আৰু আসক্তি যুক্ত পদৰ সমষ্টিয়েই হৈছে বাক্য। বাচ্য, লক্ষ্য আৰু ব্যঙ্গ ভেদে তিনিবিধ অৰ্থ আৰু অভিধা, লক্ষণা আৰু ব্যঞ্জনা এই তিনিবিধ শব্দৰ শক্তি ইয়াত দেখুৱা হৈছে। অভিধা, লক্ষণা আৰু ব্যঞ্জনাৰ উদাহৰণসহ বিশদ আলোচনাও কৰা হৈছে।

অভিধা হৈছে সংকেতিত অৰ্থ বুজোৱা শব্দ শক্তি। তদুপৰি জাতি, দ্ৰব্য, গুণ আৰু ক্ৰিয়াত সংকেত গ্ৰহণ কৰা হয়। লক্ষণা হৈছে যেতিয়া বাক্যত থকা পদসমূহৰ মুখ্যার্থৰ প্ৰয়োগত বাধা জন্মে তেতিয়া মুখ্যার্থৰ সৈতে সংযুক্ত হৈ থকা অন্য এটা অৰ্থৰ বোধ হয়, শব্দৰ তেনে শক্তিক লক্ষণা বোলে। লক্ষণাক প্ৰথমে দুভাগত ভগোৱা হয়, উপাদানলক্ষণা আৰু লক্ষণলক্ষণা। এইবোৰৰ পুনৰ বিভাগ কৰা হৈছে আৰু সৰ্বমুঠ আশী প্ৰকাৰৰ লক্ষণা দেখুওৱা হৈছে।

তৃতীয় পৰিচ্ছেদত প্ৰধানকৈ বসৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হৈছে। এই সন্দৰ্ভত বসৰ স্বৰূপ, স্থায়ীভাৱ, বিভাৱ, অনুভাৱ আৰু ব্যভিচাৰী ভাব আৰু সেইসমূহৰ বিভিন্ন প্ৰকাৰ, নায়কৰ স্বৰূপ আৰু প্ৰকাৰ, তিনিপ্ৰকাৰৰ নায়িকা নৱবসৰ বৰ্ণনা আদিয়েই হৈছে এই পৰিচ্ছেদৰ মূল বিষয়।

চতুৰ্থ পৰিচ্ছেদত ধ্বনি আৰু গুণীভূতব্যাঙ্গ্য আৰু এইবোৰৰ লক্ষণ সম্পৰ্কে আলোচনা কৰা হৈছে। ইয়াত কোৱা হৈছে যে, ধ্বনি দুই প্ৰকাৰৰ—লক্ষণামূলক আৰু অভিধামূলক। এইবোৰক ক্ৰমে অবিবক্ষিত বাচ্যধ্বনি আৰু বিবক্ষিতান্যপৰ বাচ্যধ্বনিও বোলে। এই সমূহৰ আকৌ কিছুমান ভাগ এই অধ্যায়তে দেখুওৱা হৈছে। অৰ্থান্তৰসংক্ৰমিত আৰু অত্যন্ততিৰস্কৃত—এয়া হৈছে অবিবক্ষিত বাচ্যধ্বনিৰ বিভাগ আৰু অসংলক্ষ্যক্ৰম আৰু সংলক্ষ্যক্ৰম—এয়া হৈছে বিবক্ষিতান্যপৰবাচ্য ধ্বনিৰ দুটা ভাগ। ইয়াৰ সংলক্ষ্যক্ৰমব্যংগধ্বনি আকৌ তিনিপ্ৰকাৰৰ। সেয়া হৈছে শব্দশব্দভূক্ত, অৰ্থশব্দভূক্ত আৰু শব্দ আৰু অৰ্থ উভয় শক্তিৰপৰা উদ্ভূত ধ্বনি।

পঞ্চম পৰিচ্ছেদত ব্যঞ্জনাবৃত্তিৰ নিৰূপণ কৰা হৈছে। অভিধা, লক্ষণা আৰু তাৎপৰ্য্য বৃত্তিৰ কাৰ্য্য শেষ হৈ গ'লে বস আদিৰ প্ৰতীতিৰ বাবে এটা চতুৰ্থ বৃত্তিৰ স্বীকাৰ কৰিব লগা হয় আৰু এই চতুৰ্থ বৃত্তিটোৱে হৈছে ব্যঞ্জন। এই পৰিচ্ছেদত কোৱা হৈছে যে অভিধেয়াৰ্থ ব্যঙ্গ্যৰ্থতকৈ বেলেগ। ইয়াৰ কাৰণ হৈছে বোদ্ধা, স্বৰূপ, সংখ্যা, নিমিত্ত, কাৰ্য্য, প্ৰতীতি, কাল, আশ্ৰয় আৰু বিষয় আদিৰ বিভিন্নতা।

ষষ্ঠ পৰিচ্ছেদত সম্পূৰ্ণৰূপে দৃশ্যকাব্য আৰু শ্ৰব্যকাব্য সম্পৰ্কে আলোচনা কৰা হৈছে। তাত কোৱা হৈছে যে যাক অভিনয় কৰি দেখুৱাব পাৰি সেয়ে দৃশ্যকাব্য। দৃশ্যকাব্যক ৰূপক বুলিও কোৱা হয়। এই ৰূপক দহ প্ৰকাৰৰ। সেইসমূহ হৈছে নাটক, প্ৰকৰণ, ভাণ, ব্যাযোগ, সমৰকাৰ, ডিম, ঈহামৃগ, অঙ্ক, বীথী আৰু প্ৰহসন। ইয়াৰ উপৰিও উপৰূপক হৈছে ১৮ বিধ। যেনে নাটিকা, ত্ৰোটক, গোষ্ঠী, সন্তক, নাট্যৰাসক, প্ৰস্থান, উল্লাপ্য, কাব্য, প্ৰেঙ্কণ, ৰাসক, সংলাপক, শ্ৰীগদিত, শিল্পক, বিলাসিকা, দুৰ্ম্মলিকা, প্ৰকৰণী, হল্লীশ, আৰু ভাণিকা। ইয়াৰ পিছত নাটকাদি ৰূপকসমূহৰ আৰু নাটকাদি উপৰূপকৰ স্বৰূপ বৰ্ণনা কৰা হৈছে। নাটকৰ মূল বৈশিষ্ট্য সমূহৰ বিষয়ে এনেদৰে কোৱা হৈছে যে ইয়াৰ বিষয়বস্তু প্ৰখ্যাত বৃত্তান্তৰপৰা লোৱা হয় আৰু ই পঞ্চসন্ধিযুক্ত। নায়কজন ধীৰোদাত্ত গুণ যুক্ত আৰু শৃঙ্গাৰ নাইবা বীৰ বস হৈছে ইয়াৰ প্ৰধান বস। ইয়াৰ

পিছত শব্দকাব্যৰ সবিশেষ বৰ্ণনা অধ্যায়টোত কৰা হৈছে। এই প্ৰসংগত পদ্যকাব্য, গদ্যকাব্য আৰু গদ্য-পদ্যময় অৰ্থাৎ মিশ্ৰকাব্যৰ আলোচনা কৰা হৈছে।

সপ্তম পৰিচ্ছেদটো হৈছে কাব্যদোষ সম্পৰ্কীয়। তাত প্ৰথমেই কোৱা হৈছে যে কাব্যদোষ হৈছে ৰসৰ অপকৰ্ষক। এই দোষ প্ৰধানতঃ পাঁচ প্ৰকাৰৰ। সেইসমূহ হৈছে পদদোষ, পদাংশদোষ, বাক্যদোষ, অৰ্থদোষ আৰু ৰসদোষ। ইয়াৰে পদ দোষৰ আকৌ ১৩ টা প্ৰকাৰ আছে। যেনে, দুঃশ্ৰৱত্ব, অশ্লীলত্ব, অনুচিতাৰ্থত্ব ইত্যাদি। আনকেইপ্ৰকাৰ দোষৰো বিভিন্ন বিভাগ আছে আৰু সেইসমূহৰ লক্ষণ উদাহৰণসহ স্পষ্ট কৰি দিয়া হৈছে।

অষ্টম পৰিচ্ছেদত কাব্যৰ গুণসম্পৰ্কে আলোচনা কৰা হৈছে। ইয়াত কোৱা হৈছে যে গুণ তিনিপ্ৰকাৰৰ। সেইবোৰ হৈছে মাধুৰ্য, ওজঃ আৰু প্ৰসাদ। এই তিনি গুণৰ স্বৰূপ বৰ্ণনা কৰি কোৱা হৈছে যে মাধুৰ্য গুণত চিত্ত দ্ৰৱীভূত হয়। ওজঃ গুণ হৈছে চিত্তৰ বিস্তাৰ ৰূপ তীব্ৰ অৱস্থা। চিত্তৰ প্ৰসন্নতা বা নিৰ্মলতাই হৈছে প্ৰসাদ গুণ। এই গুণসমূহৰ ভিতৰত মাধুৰ্য গুণ সম্ভোগ শৃঙ্খাৰ, কৰুণ বিপ্লৱ শৃঙ্খাৰ আৰু শান্ত ৰসত বিশেষভাৱে অভিব্যঞ্জিত হয়। বীৰ, বীৰত্ব আৰু ৰৌদ্ৰ ৰসত ওজঃ গুণ আৰু সকলো প্ৰকাৰ ৰসত প্ৰসাদ গুণ অভিব্যঞ্জিত হয়।

নৱম পৰিচ্ছেদত ৰীতিৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হৈছে। কোৱা হৈছে যে প্ৰাণীৰ শৰীৰত যিদৰে অঙ্গ সন্নিবেশ কৰা হয়, সেইদৰে কাব্যত পদৰ সন্নিবেশেই হৈছে ৰীতি। ৰীতি চাৰিবিধ যেনে—বৈদৰ্ভী, গৌড়ী, পাঞ্চালী আৰু লাটী। যি ৰচনা মাধুৰ্য গুণব্যঞ্জক বৰ্ণসমূহৰদ্বাৰা সুললিত, সমাসৰহিত নাইবা স্বল্পসমাস বিশিষ্ট, সেয়ে হৈছে বৈদৰ্ভী ৰীতি। ওজঃ গুণ প্ৰকাশক বৰ্ণসম্বন্ধিত, সমাসবহুল, আড়ম্বৰপূৰ্ণ ৰচনাই হৈছে গৌড়ী। বৈদৰ্ভী আৰু গৌড়ীৰীতিৰ প্ৰকাশক বৰ্ণৰ বাহিৰে অন্যবৰ্ণৰ মুক্ত সম্বন্ধিত, য'ত পাঁচ বা ছটা পদৰ সমাসতকৈ বেছি সমাসবদ্ধ পদ নাথাকে তাকেই পাঞ্চালীৰীতি বোলে। বৈদৰ্ভী আৰু পাঞ্চালী উভয়ৰে বৈশিষ্ট্য যুক্ত ৰীতি হৈছে লাটী।

দশম পৰিচ্ছেদৰ প্ৰতিপাদ্য বিষয় হৈছে অলঙ্কাৰ। ইয়াত কোৱা হৈছে যে অলঙ্কাৰ হৈছে কাব্যৰ সৌন্দৰ্য্যবৰ্দ্ধক, ৰসৰ উপকাৰক আৰু শব্দ আৰু অৰ্থৰ অস্থিৰ ধৰ্ম। প্ৰথমে ইয়াত শব্দালঙ্কাৰসমূহৰ আলোচনা কৰা হৈছে। তাৰ ভিতৰত পুনৰুক্তবদাভাস, অনুপ্ৰাস আৰু ইয়াৰ বিভিন্ন বিভাগসমূহ, যমক, বক্ৰোক্তি, শ্লেষ আদি অলঙ্কাৰে স্থান পাইছে। ইয়াৰ পিছত অৰ্থালঙ্কাৰৰ বিষয়ে বিশদভাৱে আলোচনা কৰা হৈছে। উপমা, ৰূপক, দীপক, তুল্যযোগিতা, প্ৰতিবস্তুপমা, দৃষ্টান্ত, নিদৰ্শনা, অপ্ৰস্তুতপ্ৰশংসা, বিভাৱনা, বিশেষোক্তি, অৰ্থান্তৰন্যাস ইত্যাদি অলঙ্কাৰ লক্ষণ আৰু উদাহৰণেৰে স্পষ্টভাৱে উপস্থাপন কৰা হৈছে।

২.৫.৩ 'সাহিত্যদৰ্পণ'ত বসৰ ধাৰণা

সাহিত্যদৰ্পণ গ্ৰন্থত কবিৰাজ বিশ্বনাথে এই কথা প্ৰতিপন্ন কৰিছে যে কাব্য এখনত বসৰ গুৰুত্ব আটাইতকৈ বেছি। কাব্যৰ লক্ষণ দাঙি ধৰি তেওঁ কৈছে যে যি বাক্যত বস আত্ম স্বৰূপে থাকে সেয়ে কাব্য। তৃতীয় অধ্যায়ত কোৱা হৈছে যে বিভাৰ, অনুভাৰ আৰু সঞ্চাৰীভাবৰ সহযোগত যেতিয়া ৰতি আদি স্থায়ীভাব সহৃদয়ৰ হৃদয়ত প্ৰকাশিত হয় তেতিয়া বসত্ব প্ৰাপ্তি ঘটে। ইয়াৰ অৰ্থ হৈছে এই যে এঁৱা গাখীৰৰ ৰূপান্তৰণ হৈ যিদৰে দৈত পৰিণত হয়, ঠিক সেইদৰে বিভাৰ আদিৰ সংযোগত স্থায়ীভাবৰ ৰূপান্তৰণ হৈ বসত পৰিণত হয়। আগৰেপৰা থকা ঘট এটা চাকিৰপোহৰ পালে প্ৰকাশিত হয়। কিন্তু বস আগৰেপৰা থকা নুবুজায়।

বস আত্মদানত সহৃদয়ৰ মনত সত্ত্বৰ উদ্ৰেক হয়। সত্ত্ব ভাব প্ৰকাশ হোৱা কাৰণে সেই বস হয় অখণ্ড, স্বপ্ৰকাশ, আনন্দময় আৰু চিন্ময়। বসৰ আত্মদানক ব্ৰহ্মাস্বাদ সহোদৰ বুলি কোৱা হয়। অৰ্থাৎ বস আত্মদানৰ পৰা পোৱা আনন্দৰ অনুভৱ লৌকিক সুখ আদিৰ অনুভৱতকৈ শ্ৰেয়।

বসাত্মদানৰ আগতে বিভাৰ, অনুভাব আৰু ব্যভিচাৰী ভাবৰ প্ৰত্যেকে বেলেগে বেলেগে ৰসোদ্ভৱৰ কাৰণ হয়। ইয়াৰ পিছত এই তিনিওটা একেলগ হৈ সহৃদয়ৰ হৃদয়ত আত্মাদিত হয় আৰু চৰ্বতৰ দৰে আনন্দ প্ৰদায়ক বসত পৰিণত হয়। যিদৰে মিছৰি আদি বিবিধ দ্ৰব্যৰ সংমিশ্ৰণত প্ৰস্তুত কৰা চৰ্বতৰ এক অপূৰ্ব সোৱাদ হয়, ঠিক সেইদৰে বিভাৰ, অনুভাৰ আদিও একত্ৰিত হৈ এক অপূৰ্ব আত্মদান জন্মায়।

বিভাৰ অনুভাৰ আৰু ব্যভিচাৰী ভাৱৰ চমু পৰিচয়

যিহেতু ৰসোদ্ভৱৰ ক্ষেত্ৰত বিভাব, অনুভাৰ আৰু ব্যভিচাৰিভাৱৰ বিশেষ গুৰুত্ব আছে সেয়ে এইসমূহৰ বিষয়ে সম্যক জ্ঞান থকাটো প্ৰয়োজনীয়।

বিভাৰ—সাহিত্যদৰ্পণত কোৱা হৈছে যে জনসমাজত লৌকিক ৰতি আদি ভাবৰ উদ্বোধক যিসমূহ বস্তু পোৱা যায় কাব্য বা নাটকত সেইসমূহকেই বিভাব বুলি কোৱা হয়।

এই বিভাৰ দুই প্ৰকাৰৰ। আলম্বন বিভাব আৰু উদ্দীপন বিভাব। নায়ক আদিক আলম্বন বিভাব বুলি কোৱা হয়। ইয়াৰ কাৰণ হৈছে নায়ক আদিক আলম্বন বা আশ্ৰয় কৰি বসৰ উৎপত্তি হয়।

যিয়ে বস উদ্দীপিত কৰে সেই সমূহকেই উদ্দীপন বিভাৰ বুলি কোৱা হয়। নায়িকাৰ ৰূপ, অলঙ্কাৰ, চন্দ্ৰ, চন্দন, কুলিৰ মাত, ভোমোৰাৰ গুঞ্জন আদি হৈছে উদ্দীপন বিভাব।

অনুভাৱ — যেতিয়া হৃদয়ত উদ্ভুদ্ধ হোৱা ৰতি আদি ভাৱ নিজ নিজ কাৰণৰদ্বাৰা বাহিৰত প্ৰকাশিত হয় তাকেই অনুভাৱ বোলে। নায়িকাৰ অঙ্গজ আৰু স্বভাৱজ অলংকাৰ, সাংখ্যিক ভাব আৰু ৰত্যাতি ভাবৰ পৰা জন্মা সাংখ্যিক বিকাৰ, ভিন্ন অংগ সঞ্চালন আদি আচৰণেই অনুভাৱ।

সাংখ্যিক ভাৱ যিসমূহ অনুভাৱৰ শাৰীত পৰে সেইসমূহক আঠটা ভাগত ভগাব পাৰি। সেইসমূহ হৈছে—স্তুভ, স্বেদ, ৰোমাঞ্চ, বেপথু বা কঁপনি, বিৰণতা, অশ্ৰুপাত আৰু প্ৰলয়।

ব্যভিচাৰী ভাৱ — বিভাৱ আৰু অনুভাৱৰ উপৰিও যিসমূহ ভাব ৰসাস্বাদনৰ সহায়কৰূপে বিশেষভাৱে বিচৰণ কৰে সেইসমূহ ভাৱকে ব্যভিচাৰী ভাব বোলে। কেতিয়াবা এই ব্যভিচাৰিভাৱসমূহে স্থায়ীভাৱত নিমগ্ন হৈ থাকে আৰু আন একোটা সময়ত তাৰপৰা ওলাই প্ৰকাশিত হয়। ব্যভিচাৰী ভাব ৩৩ প্ৰকাৰৰ। যেনে — নিৰ্বেদ, আবেগ, দৈন্য, শ্ৰম, মদ, জড়তা, ঔগ্ৰ্য, মোহ, ৰিবোধ, স্বপ্ন, অপস্মাৰ, গৰ্ব, মৰণ, অলসতা, অমৰ্ষ, নিদ্ৰা, অৱহিৎসা, ঔৎসুক্য, উন্মাদ, শংকা, স্মৃতি মতি ব্যাধি, সন্ত্ৰাস, লজ্জা, হৰ্ষ, অসূয়া, বিবাদ, ধৃতি, চপলতা, গ্লানি, চিন্তা আৰু বিতৰ্ক।

ৰতি আদি অন্তৰত স্থায়ীভাৱে থাকে আৰু নিৰ্বেদ আদি ভাব কেতিয়াবা প্ৰকাশিত আৰু কেতিয়াবা অপ্ৰকাশিত হৈ থাকি সেইবোৰক ৰসৰূপে অভিব্যক্ত কৰাত বিশেষভাৱে সহায় কৰে।

স্থায়ীভাব — ৰস আস্বাদনৰ ক্ষেত্ৰত অন্য এক অবিচ্ছেদ্য উপাদান হৈছে স্থায়ীভাব। অনুকূল নাইবা প্ৰতিকূল ভাবসমূহে যিভাবক বোধগম্য কৰাত বাধা দিব নোৱাৰে আৰু ৰসৰূপ অংকুৰৰ যি মূল সেয়ে হৈছে স্থায়ীভাব। অন্য ভাবৰ প্ৰভাৱত এই ভাবসমূহে লুকাই নাথাকে, বৰঞ্চ পৰিপুষ্টিহে লাভ কৰে। এই স্থায়ীভাবসমূহেই প্ৰকৃততে ৰসত পৰিণত হয়।

স্থায়ীভাবসমূহ হৈছে ৰতি, হাস, শোক, ক্ৰোধ, উৎসাহ, ভয়, জুগুপ্সা, বিস্ময় আৰু শান্তি।

নৱৰসৰ প্ৰতিটো ৰসৰে একোটাকৈ স্থায়ীভাৱ আছে। ইয়াৰে শৃংগাৰ ৰসৰ স্থায়ীভাব হৈছে ৰতি, হাস্যৰসৰ স্থায়ীভাব হাস, কৰুণ ৰসৰ শোক, ৰৌদ্ৰৰসৰ ক্ৰোধ, বীৰ ৰসৰ উৎসাহ, ভয়ানক ৰসৰ ভয়, বীভৎসৰসৰ জুগুপ্সা, অদ্ভুত ৰসৰ বিস্ময় আৰু শান্তৰসৰ শম বা নিৰ্বেদ।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

কবিৰাজ বিশ্বনাথৰদ্বাৰা ৰচিত সাহিত্যদৰ্পণৰ এটি চমু পৰিচয় দাঙি ধৰক। (৩০টা শব্দৰ ভিতৰত লিখক)

.....
.....

২.৬ আলংকাৰিক পণ্ডিতৰাজ জগন্নাথ আৰু তেওঁৰদ্বাৰা ৰচিত ‘ৰসগঙ্গাধৰ’

২.৬.১ পণ্ডিতৰাজ জগন্নাথৰ চমু পৰিচয়

পণ্ডিতৰাজ জগন্নাথ সংস্কৃত অলংকাৰশাস্ত্ৰৰ এক উল্লেখযোগ্য নাম। তেওঁ সংস্কৃত অলংকাৰশাস্ত্ৰৰ শেষ আলংকাৰিকৰূপে পৰিচিত। তেওঁৰদ্বাৰা ৰচিত অলংকাৰশাস্ত্ৰখনৰ নাম হৈছে ৰসগঙ্গাধৰ। পণ্ডিতৰাজ জগন্নাথ আছিল এজন তেলেঙ্গানা ব্ৰাহ্মণ। তেওঁৰ পিতৃ আছিল পেৰুভট্ট। তেওঁ এগৰাকী সুপ্ৰসিদ্ধ পণ্ডিত আছিল। জগন্নাথে তেওঁক মহাশুৰ বুলি উল্লেখ কৰিছে। তেওঁক সৰ্ববিদ্যাধানৰূপে অভিহিত কৰা হৈছিল। তেওঁ বেদান্ত, ন্যায়, বৈশেষিক, পূৰ্বমীমাংসা আৰু ব্যাকৰণ আদি শাস্ত্ৰৰ বিশেষজ্ঞ আছিল। জগন্নাথে তেওঁৰ পিতৃ তথা তেওঁৰ পিতৃৰো গুৰু শেষবীৰেশ্বৰৰ ওচৰত শাস্ত্ৰজ্ঞান লাভ কৰিছিল। জগন্নাথ খ্ৰীষ্টীয় সপ্তদশ শতিকাৰ পণ্ডিত আছিল। পণ্ডিতৰাজে মোগলৰ ৰাজ সভা অলংকৃত কৰিছিল। তেওঁ বৈষ্ণৱ মতাদৰ্শত বিশ্বাসী আছিল আৰু বিষ্ণু আছিল তেওঁৰ প্ৰধান ইষ্টদেৱতা। কিন্তু অৱশ্যে অন্যান্য দেৱ-দেৱীৰ প্ৰতিও জগন্নাথে শ্ৰদ্ধা প্ৰদৰ্শন কৰিছিল।

পণ্ডিতৰাজ জগন্নাথ আলংকাৰিক হোৱাৰ লগতে এগৰাকী কবি হিচাপেও প্ৰসিদ্ধি লাভ কৰিছিল। তেওঁ কেবাখনো কাব্য ৰচনা কৰিছিল। সেইসমূহ হৈছে— গঙ্গালহৰী, অমৃতলহৰী, কৰুণালহৰী, লক্ষ্মীলহৰী, সুখালহৰী, আসাফবিলাস, প্ৰাণভৰণ, জগদাভৰণ, ভামিনীবিলাস আদি।

জগন্নাথৰ ৰচনাশৈলী অতি সৰল আৰু সাৱলীল। তেওঁৰ ৰচনাৰ বৈশিষ্ট্য হৈছে এই যে তেওঁ প্ৰথমে বিষয় এটাৰ লক্ষণ বা স্বৰূপৰ বিষয়ে কয়। তাৰপিছত তেওঁ তাৰ এটি আলোচনা আগবঢ়ায়, উদাহৰণ উল্লেখ কৰে আৰু তেওঁৰ পূৰ্ববৰ্তী আলংকাৰিকসকলৰ মতসমূহৰ ওপৰত মন্তব্য প্ৰদান কৰে।

২.৬.২ ‘বসগঙ্গাধৰ’ গ্ৰন্থৰ বিষয়বস্তু

‘বসগঙ্গাধৰ’ গ্ৰন্থৰ আৰম্ভণিতে জগন্নাথে কাব্যৰ লক্ষণ এনেদৰে প্ৰদান কৰিছে। বসগীয়াৰ্থ প্ৰতিপাদকঃ শব্দঃ কাব্যম্। অৰ্থাৎ বসগীয়া অৰ্থ প্ৰতিপাদক শব্দই কাব্য। যাৰ জ্ঞানৰদ্বাৰা লোকোত্তৰ-আহলাদ উৎপন্ন হয়। সেই অৰ্থকেই বসগীয়া বুলি কোৱা হয়। অৰ্থাৎ চমৎকাৰজনক ভাবনাবিশেষৰ বিষয়ীভূত অৰ্থাৎ বসগীয়া অৰ্থৰ প্ৰতিপাদক শব্দই কাব্য।

ইয়াৰ পিছত এই গ্ৰন্থত কাব্যক চাৰিটা বিভাগত ভাগ কৰা হৈছে। সেইকেইটা হৈছে উত্তমোত্তম, উত্তম, মধ্যম আৰু অধম। যেতিয়া শব্দ আৰু অৰ্থই নিজকে গৌণ কৰি অন্য কোনো চমৎকাৰজনক অৰ্থক অভিব্যক্ত কৰে সেয়ে হৈছে উত্তমোত্তম কাব্য। যি কাব্যত ব্যঙ্গ অৰ্থ অপ্ৰধান হৈ চমৎকাৰাতিশয়জনক হয় সেয়া হৈছে উত্তম কাব্য। যি কাব্যত বাচ্যৰ্থৰ চমৎকাৰৰ তুলনাত ব্যঙ্গৰ্থৰ চমৎকাৰত্ব পোৱা নাযায় সেয়া হৈছে মধ্যম কাব্য। যি কাব্যত আকৌ অৰ্থ চমৎকাৰৰদ্বাৰা পৰিপোষিত শব্দ চমৎকাৰেই প্ৰধান তাক অধম কাব্য।

ইয়াৰ পিছত উত্তমোত্তম অৰ্থাৎ ধ্বনি কাব্যৰ প্ৰধান দুটা ভেদৰ বিষয়ে কোৱা হৈছে। সেয়া হৈছে অভিধামূলা আৰু লক্ষণামূলা। অভিধামূলা ধ্বনিক আকৌ বসধ্বনি, বস্তুধ্বনি আৰু অলংকাৰধ্বনি এই তিনিভাগত ভগোৱা হয়। লক্ষণামূলাধ্বনিৰ আকৌ দুটা উপভেদ আছে। সেয়া হৈছে— অৰ্থান্তৰসংক্ৰমিত বাচ্য আৰু অত্যন্ততিৰস্কৃতবাচ্যধ্বনি।

ইয়াৰ পিছত তেওঁ বসধ্বনিৰ বিষয়ে আলোচনা আগবঢ়ায়। যাক পৰমবসগীয়া বুলি কোৱা হৈছে। বস আৰু ভাবৰ স্বৰূপ আৰু ভাব ধ্বনিৰ আলোচনাও এইখিনিতে কৰা হৈছে। বস আৰু ভাবৰ বিভিন্ন স্তৰ যেনে বসাতাস, ভাবশান্তি, ভাবোৎপত্তি, ভাব সন্ধি আৰু ভাবশবলতাৰ বিষয়েও কোৱা হৈছে।

ইয়াৰ পিছত গুণৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হৈছে। এই গুণসমূহ বসৰ লগত সম্পৰ্কিত। ৰীতি সম্প্ৰদায়ৰ প্ৰণেতা বামন আৰু অন্যান্য কোনো কোনো গ্ৰন্থকাৰে স্বীকাৰ কৰা দহটা শব্দ গুণ আৰু দহটা অৰ্থগুণৰ বিষয়ে তেওঁ আলোচনা কৰে। কিন্তু আলঙ্কাৰিক মন্মটৰ মত অনুসৰণ কৰি তেওঁ তিনিটা গুণহে স্বীকাৰ কৰে। সেয়া হৈছে মাধুৰ্য্য, ওজঃ আৰু প্ৰসাদ। ইয়াৰ পৰৱৰ্তী অধ্যায়ত লক্ষণামূলা ধ্বনিৰ আলোচনাই স্থান লাভ কৰিছে।

জগন্নাথৰ ‘বসগঙ্গাধৰ’ত প্ৰায় ৭০ বিধ অলংকাৰ আলোচনা কৰা হৈছে। বসগীয়াতাৰ সৌন্দৰ্য্যৰ উৎস হৈছে অলংকাৰ। জগন্নাথে আলঙ্কাৰিক ৰসিকৰ অলংকাৰৰ স্বৰূপৰ লগত তেওঁৰ কাব্যৰ ধাৰণাৰ একত্ব সাধন কৰিছিল।

২.৬.৩ ‘বসগঙ্গাধৰ’ গ্ৰন্থত বসৰ খাৰণা

কাব্যৰ লক্ষণ, হেতু আৰু বিভাগসমূহৰ বিষয়ে আলোচনা কৰাৰ পিছতে পণ্ডিতৰাজ জগন্নাথে তেওঁৰ ‘বসগঙ্গাধৰ’ নামৰ অলংকাৰ গ্ৰন্থত বসৰ বিষয়ে বিশ্লেষণ আগবঢ়াইছে। পণ্ডিতৰাজ জগন্নাথে কাব্যত বসক এক সুকীয়া স্থান প্ৰদান কৰিছে। তেওঁৰদ্বাৰা প্ৰদত্ত কাব্যৰ লক্ষণটো হৈছে এনেধৰণৰ— ‘ৰমণীয়ার্থপ্ৰতিপাদকঃ শব্দঃ কাব্যম্’। অৰ্থাৎ ৰমণীয় অৰ্থৰ প্ৰতিপাদক শব্দই হৈছে কাব্য। যি জ্ঞানৰদ্বাৰা লোকোত্তৰ বা অলৌকিক আনন্দ উপলব্ধি কৰিব পৰা যায়, সেয়াই হৈছে ৰমণীয়তা। তেওঁ এইকথা স্বীকাৰ কৰিছে যে সেই অলৌকিক আনন্দই হৈছে বস।

নাট্যশাস্ত্ৰত ভৰতমুনিৰদ্বাৰা প্ৰদত্ত বসসূত্ৰ পণ্ডিতৰাজ জগন্নাথৰ গ্ৰন্থত উল্লেখ কৰা হয় আৰু ইয়াৰ পিছতে সেই বসসূত্ৰৰ অভিনবগুণকে আদি কৰি শ্ৰীশংকুক, ভট্টনায়ক আৰু ভট্টলোল্লট এই চাৰিগৰাকী ব্যাখ্যাকাৰৰ মতসমূহ দাঙি ধৰা হয়। ইয়াৰ পিছত তেওঁ কোনো কোনো নবীন বিদ্বানৰ লগতে অন্যান্য কেতবোৰ বিদ্বানৰ মত দাঙি ধৰি সৰ্বমুঠ ১১টা মতৰ উল্লেখ কৰে।

পণ্ডিতৰাজে তেওঁৰ পূৰ্ববৰ্তী আলংকাৰিকৰ উদ্ধৃতিৰে নব বসৰ বিষয়ে তেওঁৰ গ্ৰন্থত উল্লেখ কৰিছে। সেইসমূহ হৈছে—শৃংগাৰ, কৰুণ, শান্ত, বৌদ্ৰ, বীৰ, অদ্ভুত, হাস্য, ভয়ানক আৰু বীভৎস। এই নটা বসৰ নটা স্থায়ী ভাব থকাৰ বিষয়েও উল্লেখ কৰা হৈছে। সেই স্থায়ীভাবসমূহ হৈছে—ৰতি, শোক, নিৰ্বেদ, ক্ৰোধ, উৎসাহ, বিত্নয়, হাস, ভয় আৰু জুগুপ্সা।

গ্ৰন্থকাৰৰ মতে, বসধ্বনি আৰু বসালঙ্কাৰৰ মাজত পাৰ্থক্য আছে। যেতিয়া বস মুখ্যভাবে থাকে তেতিয়া তাক বসধ্বনি বুলি কোৱা হয়।

জগন্নাথে প্ৰতিটো বস বিশদভাৱে বৰ্ণনা কৰিছে। প্ৰথমে তেওঁ শৃংগাৰ বসৰ আলোচনা কৰিছে। এই প্ৰসংগত শৃংগাৰ বসৰ দুটা ভাগ দেখুওৱা হৈছে—সন্তোগ আৰু বিপ্ৰলম্ব। জগন্নাথে তেওঁৰ গ্ৰন্থত উদাহৰণসহ দুয়োটা প্ৰকাৰ ব্যাখ্যা কৰিছে। বিপ্ৰলম্ব শৃঙ্গাৰক আকৌ পাঁচটা ভাগত ভগোৱা হৈছে। সেইবোৰ হ’ল—প্ৰাস, অভিলাস, বিৰহ, ঈৰ্ষা আৰু শাপ। জগন্নাথে বীৰ বসৰো চাৰিটা ভাগ দেখুৱাইছে। সেয়া হৈছে দানবীৰ, দয়াবীৰ, যুদ্ধবীৰ আৰু ধৰ্মবীৰ। এনেদৰে নববসৰ অন্যান্য সমূহৰো বস উদাহৰণসহ বিস্তৃত আলোচনা বসগঙ্গাধৰত কৰা হৈছে।

সংস্কৃত আলংকাৰিক সকলে ভক্তিৰসৰ স্বীকৃতিৰ ক্ষেত্ৰত সম্পূৰ্ণৰূপে মৌনতা অৱলম্বন কৰিছে। অভিনবগুপ্তই ভগৱানৰ প্ৰতি যি ভক্তি তাক ‘ভাৱ’ত অন্তৰ্ভুক্ত কৰিছে। পণ্ডিতৰাজ জগন্নাথেও ভক্তিক বস হিচাপে স্বীকৃতি দিয়াত কি কি সমস্যাৰ উদ্ভৱ হ’ব পাৰে সেই সম্পৰ্কে মন্তব্য প্ৰকাশ কৰিছে আৰু অলংকাৰশাস্ত্ৰৰ পৰম্পৰা অনুসৰি নটা বসেই স্বীকাৰ কৰিছে।

যিহেতু জগন্নাথ শেষৰজন আলংকাৰিক, সেয়েহে ভৰতৰপৰা আৰম্ভ কৰি হোৱা বসতত্ত্বৰ বিকাশৰ ক্ষেত্ৰত তেওঁৰ মন্তব্যই বিশেষ গুৰুত্ব লাভ কৰে। তেওঁৰ কাব্যৰ লক্ষণত উল্লেখ থকা বৰ্মণীয় অৰ্থ প্ৰতিপাদক শব্দই যে অলৌকিক আনন্দ প্ৰদান কৰে সেই কথা প্ৰতিপাদন কৰে। তেওঁ এই কথা স্বীকাৰ কৰিছে যে পৰম আনন্দৰ লগত জড়িত হৈ থকা বিষয়ৰপৰা হে বসৰ অনুভৱ কৰা হয়।

জগন্নাথে বসক অসংলক্ষ্যক্ৰমব্যাঙ্গ ধ্বনিৰ অন্তৰ্ভুক্ত কৰিছে। অভিনৱগুপ্তৰ বসতত্ত্বৰ ব্যাখ্যাৰ তেওঁ যি বিশ্লেষণ আগবঢ়াইছে ই যথেষ্ট গুৰুত্ব লাভ কৰিছে। এইক্ষেত্ৰত তেওঁ বেদান্ত দৰ্শনৰ দৃষ্টিৰে ইয়াৰ এক নতুন ৰূপ প্ৰদান কৰিছে। জগন্নাথে উপনিষদৰ পৰা উদ্ধৃতি দাঙি ধৰিছে আৰু কৈছে যে ৰতি আৰু আন স্থায়ীভাবসমূহৰ লগত আভ্যন্তৰীণ চৈতন্য কোনোধৰণৰ আৱৰণদ্বাৰা আবৃত নহ'লে বসৰ অনুভৱ কৰা হয়।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

পণ্ডিতৰাজ জগন্নাথে ৰচনা কৰা বসগঙ্গাধৰ নামৰ অলংকাৰশাস্ত্ৰৰ বিষয়বস্তুৰ এক চমু আভাস প্ৰদান কৰক। (৫০টা শব্দৰ ভিতৰত লিখক)

.....

জানি থোৱা ভাল

ৰসাস্বাদনৰ আলোচনা বিষয়ক বহু গ্ৰন্থ উপলব্ধ হয়। তাৰভিতৰত ভোজৰাজৰ সৰস্বতীকৰ্ণাভৰণ আৰু শৃংগাৰপ্ৰকাশ, ধনঞ্জয়ৰ দশৰূপক, ৰুদ্ৰটৰ শৃংগাৰতিলক, শাৰদাতনয়ৰ ভাৱপ্ৰকাশন আৰু শিংগভূপালৰ বসতৰংগিনী উল্লেখযোগ্য। যিসকল আলংকাৰিকে কাব্যত অলংকাৰ, ৰীতি আদিৰ প্ৰাধান্য স্বীকাৰ কৰিছিল, সেইসকলে বসক আটাইতকৈ উল্লেখযোগ্য উপাদান বুলি গ্ৰহণ নকৰিলেও কাব্যত বসৰ অৱস্থিতিৰ বিষয়ে অৱগত আছিল। সেইসকলৰ ভিতৰত ভামহ, দণ্ডী, উদ্ভট, ৰামন আদি আলংকাৰিকেই প্ৰধান।

২.৭ সাৰাংশ (Summing up)

এই বিভাগটো অধ্যয়ন কৰি আপুনি সংস্কৃত ৰসবাদী আলংকাৰিকসকল আৰু তেওঁলোকৰ কৃতিসমূহৰ বিষয়ে জানিব পাৰিছে। কাব্য এখনৰ আটাইতকৈ গুৰুত্বপূৰ্ণ উপাদানটোৰ সন্দৰ্ভত বিভিন্ন সময়ত পণ্ডিতসকলে বিভিন্ন মত প্ৰকাশ কৰিছিল আৰু

তাৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি ছটা বাদ বা সম্প্ৰদায়ৰ সৃষ্টি হৈছিল। এইসমূহৰ ভিতৰত ৰসবাদ অন্যতম।

ৰসবাদী আলংকাৰিকসকলৰ ভিতৰত প্ৰধান হৈছে ভৰতমুনি, কবিৰাজ বিশ্বনাথ আৰু পণ্ডিতৰাজ জগন্নাথ। তেওঁলোকৰদ্বাৰা ৰচিত অলংকাৰশাস্ত্ৰসমূহ হৈছে যথাক্ৰমে ‘নাট্যশাস্ত্ৰ’, ‘সাহিত্যদৰ্পণ’ আৰু ‘ৰসগংগাধৰ’।

ভৰতমুনিৰদ্বাৰা ৰচিত ‘নাট্যশাস্ত্ৰ’ হৈছে সংস্কৃত অলংকাৰশাস্ত্ৰসমূহৰ ভিতৰত আটাইতকৈ প্ৰাচীন। ইয়াত নাট্যকলাৰ সকলো বিষয় অত্যন্ত সুন্দৰভাৱে উপস্থাপন কৰা হৈছে আৰু সেয়ে ই প্ৰকৃততে এখন সৰ্বাংগ সুন্দৰ নাট্য সম্পৰ্কীয় শাস্ত্ৰ। ইয়াৰ বিষয়বস্তু সমূহ হৈছে—নাট্যবেদৰ সৃষ্টি, নাট্যৰচনাৰ উদ্দেশ্য, প্ৰয়োজন, ৰংগগৃহৰ বৰ্ণনা, ৰংগপীঠ নিৰ্মাণ, নাটকৰ প্ৰয়োজনীয় অংশ যেনে পূৰ্বৰংগ, নান্দী, প্ৰস্তাৱনা আদি, ৮ বিধ ৰস, স্থায়ী ভাব, ভাবৰ লক্ষণ, বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ অভিনয়, ৰস অনুসৰি প্ৰয়োগ কৰিব লগা জাতি আৰু স্বৰসমূহ, চাৰিপ্ৰকাৰৰ নায়ক আদি। ভৰতৰ মতে বিভাৱ, অনুভাৱ আৰু ব্যভিচাৰিভাৱৰ সংযোগত ৰসৰ নিষ্পত্তি হয়। তেওঁ আকৌ কৈছে যে ৰসৰ অবিহনে কোনো অৰ্থই থাকিব নোৱাৰে।

কবিৰাজ বিশ্বনাথৰদ্বাৰা ৰচিত ‘সাহিত্যদৰ্পণ’ এখন উল্লেখযোগ্য অলংকাৰশাস্ত্ৰ। এই গ্ৰন্থ দহটা অধ্যায়ত বিভক্ত। কাব্য ৰচনাৰ সম্পৰ্কে বিভিন্ন বিষয়ৰ আলোকপাত এই গ্ৰন্থত কৰা হৈছে। তাৰ ভিতৰত কাব্য প্ৰয়োজন, কাব্য লক্ষণ, বাক্যৰ লক্ষণ, শব্দশক্তি, ৰস, কাব্য ভেদ, ৰূপক, উপৰূপক, মহাকাব্য, কাব্যদোষ, কাব্যগুণ, ৰীতি, অলংকাৰ আদি উল্লেখযোগ্য। বিশ্বনাথে ৰসৰ ওপৰত গুৰুত্ব প্ৰদান কৰি কৈছে যে ৰসেই হৈছে কাব্যৰ আত্মা। তেওঁৰ মতে, বিভাৱ, অনুভাৱ আৰু সঞ্চাৰিভাৱৰ সহযোগত যেতিয়া ৰতি আদি স্থায়ীভাব সহৃদয়ৰ হৃদয়ত প্ৰকাশিত হয় তেতিয়া ৰসত্ব প্ৰাপ্তি ঘটে।

ৰসবাদী আলংকাৰিক পণ্ডিতৰাজ জগন্নাথৰ দ্বাৰা ৰচিত অলংকাৰশাস্ত্ৰখন হৈছে ‘ৰসগংগাধৰ’। তেওঁৰ মতে, এই ৰমণীয় অৰ্থই লোকান্তৰ আত্মদ প্ৰদান কৰে। ৰসগংগাধৰ গ্ৰন্থত আলোচ্য বিষয়সমূহ হৈছে এনে ধৰণৰ— কাব্যৰ বিভিন্ন বিভাগসমূহ, ধ্বনিকাব্যৰ ভেদ, ৰসধ্বনি, গুণ, অলংকাৰ ইত্যাদি। পণ্ডিতৰাজে কাব্যত ৰসক এক বিশেষ স্থান প্ৰদান কৰিছে। কাব্যৰ লক্ষণত তেওঁ যি ৰমণীয় অৰ্থ বা অলৌকিক আনন্দৰ কথা উল্লেখ কৰিছে, প্ৰকৃততে সেই অলৌকিক আনন্দই হৈছে ৰস। জগন্নাথে ৰসক অসংলক্ষ্যক্ৰমব্যাঙ্গধ্বনিৰ অন্তৰ্ভুক্ত কৰিছে। তেওঁ বেদান্ত দৰ্শনৰ দৃষ্টিৰে ৰসৰ অনুভূতিৰ এক সুন্দৰ ব্যাখ্যা আগবঢ়াইছে।

২.৮ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Questions)

- ১) সংস্কৃত অলংকাৰ শাস্ত্ৰত ৰসবাদ বুলিলে কি বুজা হয়? ৰসবাদৰ বাহিৰে অন্যান্য বাদ বা সম্প্ৰদায়সমূহ কি কি?
- ২) আটাইতকৈ প্ৰাচীন সংস্কৃত অলংকাৰশাস্ত্ৰখন কি?
- ৩) ভৰতৰ নাট্যশাস্ত্ৰত প্ৰধানকৈ কোনকেইটা অধ্যায়ত ৰসৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হৈছে?
- ৪) ভৰতৰ ৰসসূত্ৰটো কি?
- ৫) ভৰতৰ ৰসসূত্ৰৰ ব্যাখ্যাকাৰক চাৰিজনৰ নাম লিখক।
- ৬) নাট্যশাস্ত্ৰত কেইটা ৰস স্বীকাৰ কৰা হৈছে? সেইসমূহ কি কি?
- ৭) নাট্যশাস্ত্ৰ অনুসৰি ৰসৰ ধাৰণাৰ এটি চমু ব্যাখ্যা আগবঢ়াওঁক।
- ৮) কবিৰাজ বিশ্বনাথৰ জীৱন আৰু কৃতিসমূহ সম্পৰ্কে এটি টোকা প্ৰস্তুত কৰক।
- ৯) সাহিত্যদৰ্পণ অনুসৰি বিভাৱ, অনুভাৱ আৰু ব্যভিচাৰিভাৱৰ চমু পৰিচয় দাঙি ধৰক।
- ১০) সাহিত্যদৰ্পণৰ বিষয়বস্তু সম্পৰ্কে এটি নাতিদীৰ্ঘ প্ৰবন্ধ প্ৰস্তুত কৰক।
- ১১) সাহিত্যদৰ্পণত ৰসৰ ধাৰণা কিদৰে দিয়া হৈছে?
- ১২) পণ্ডিতৰাজ জগন্নাথৰ জীৱন আৰু কৃতি সম্পৰ্কে এটি টোকা প্ৰস্তুত কৰক।
- ১৩) ৰসগঙ্গাধৰ গ্ৰন্থ অনুসৰি কাব্যৰ চাৰিটা বিভাগ কি কি?
- ১৪) জগন্নাথে প্ৰদান কৰা কাব্যৰ লক্ষণটো লিখক।
- ১৫) 'ৰসগঙ্গাধৰ' গ্ৰন্থত পণ্ডিতৰাজ জগন্নাথে ৰসৰ ধাৰণাটো কিদৰে প্ৰতিপাদন কৰিছে?

২.৯ প্ৰসংগ গ্ৰন্থ (References/Suggested Readings)

দ্য সাহিত্যদৰ্পণ, পি.ভি. কানে, (সম্পা) মতিলাল বানাৰসীদাস পাব্লিচাৰ্ছ প্ৰাইভেট লিমিটেড, দিল্লী ১৯৯৫।

সাহিত্যদৰ্পণঃ (লক্ষ্মীব্যাখ্যা বিভূষিত), চৌখম্ভ, সংস্কৃত সংস্থান, বাৰাণসী।

দ্য নাট্যশাস্ত্ৰ, আদ্য ৰঙ্গাচাৰ্য্য (সম্পা.), মুণীৰাম মনোহৰলাল পাব্লিচাৰ্ছ প্ৰাইভেট লিমিটেড, ২০১৬।

দ্য কণ্ঠবিউসন্ অৱ পণ্ডিতৰাজ জগন্নাথ টু সংস্কৃত পয়েটিক্‌স্,

পি. শ্ৰী. ৰামচন্দ্ৰডু, নিউ ভাৰতীয় বুক কৰ্পৰেচন, দিল্লী, ২০০৮।

হিষ্টৰী অৱ সংস্কৃত পয়েটিক্‌ছ, সুশীল কুমাৰ দে, নিউভাৰতীয় বুক কৰ্পৰেচন, দিল্লী, ২০১৪।

তৃতীয় বিভাগ সাহিত্যৰ গুণ আৰু দোষ : ধাৰণা আৰু প্ৰয়োগ

বিভাগৰ গঠনঃ

- ৩.১ ভূমিকা (Introduction)
- ৩.২ উদ্দেশ্য (Objectives)
- ৩.৩ কাব্যৰ গুণ
 - ৩.৩.১ গুণৰ লক্ষণ
 - ৩.৩.২ গুণৰ সংখ্যা আৰু বিভাজন
 - ৩.৩.৩ শব্দগুণ
 - ৩.৩.৪ অৰ্থগুণ
- ৩.৪ কাব্যৰ দোষ
 - ৩.৪.১ দোষৰ লক্ষণ
 - ৩.৪.২ দোষৰ সংখ্যা আৰু বিভাজন
 - ৩.৪.৩ শব্দগত দোষ
 - ৩.৪.৪ অৰ্থদোষ
 - ৩.৪.৫ বসদোষ
- ৩.৫ সাৰাংশ (Summing Up)
- ৩.৬ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Questions)
- ৩.৭ প্ৰসংগ গ্ৰন্থ (References/Suggested Readings)

৩.১ ভূমিকা (Introduction)

ভাৰতীয় কাব্যতত্ত্ব সমালোচনাৰ ধাৰাটোক অলংকাৰ শাস্ত্ৰ বুলি অভিহিত কৰা হৈছে। এই অলংকাৰ শাস্ত্ৰত কাব্যৰ বিভিন্ন উপাদান, যেনে— বস, অলংকাৰ, ধ্বনি, শব্দশক্তি, কাব্যৰ লক্ষণ আদিৰ আলোচনা দেখিবলৈ পোৱা যায়। ইয়াৰ উপৰি কাব্যৰ হেতু, কাব্যৰ প্ৰয়োজন, কাব্যৰ গুণ, কাব্যৰ দোষ আদি বিষয়সমূহো এই অলংকাৰ শাস্ত্ৰ প্ৰতিপাদ্য বিষয়। কাব্যৰ বিভিন্ন বিভাগ, যেনে— মহাকাব্য, খণ্ডকাব্য, নাটক, প্ৰকৰণ, চম্পূকাব্য আদিত কাব্যতত্ত্বৰ উপাদানসমূহ কেনেদৰে উপস্থাপন কৰা হয়, অথবা সেইবোৰে কাব্যখনক কেনেকৈ বসান্বিত কৰি তোলে, সেই সম্বন্ধেও অলংকাৰ শাস্ত্ৰত আলোচনা হোৱা দেখিবলৈ পোৱা যায়।

কাব্যৰ গুণ আৰু দোষ সম্পৰ্কে বিভিন্ন আলংকাৰিকে বিভিন্ন প্ৰকাৰে মতবাদ আগবঢ়াইছে। কাব্যৰ গুণবোৰে কাব্যৰ উৎকৰ্ষ সাধন কৰাৰ দৰে দোষসমূহে কাব্যৰ অপকৰ্ষ সাধন কৰে। এই বিভাগটোত কাব্যৰ গুণ তথা দোষসমূহ আলোচনা কৰা হৈছে।

৩.২ উদ্দেশ্য (Objectives)

এই বিভাগটি অধ্যয়ন কৰাৰ অন্তত আপোনালোকে—

- কাব্যত গুণসমূহৰ অৱদানৰ বিষয়ে বিশ্লেষণ কৰিব পাৰিব,
- গুণসমূহৰ জৰিয়তে কাব্যৰ উৎকৰ্ষতা ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিব,
- গুণসমূহৰ ভেদসমূহ বিচাৰ কৰিব পাৰিব,
- কাব্যত দোষসমূহৰ অৱস্থিতিৰ বিষয়ে বিশ্লেষণ কৰিব পাৰিব,
- দোষসমূহে কাব্যত কেনেকৈ অপকৰ্ষ সাধন কৰে নিৰ্ণয় কৰিব পাৰিব,
- দোষসমূহৰ বিভাগ সম্পৰ্কে বিশ্লেষণ কৰিব পাৰিব।

৩.৩ কাব্যৰ গুণ

‘কাব্যপ্ৰকাশ’ নামৰ অলংকাৰ শাস্ত্ৰখনৰ ৰচয়িতা আচাৰ্য্য মন্মট ভট্টই কাব্যৰ স্বৰূপ অথবা লক্ষণ দিবলৈ গৈ কৈছে যে “দোষহীন, গুণান্বিত আৰু ঠায়ে ঠায়ে অলংকাৰযুক্ত শব্দার্থই হৈছে কাব্য” (তদদোষৌ শব্দর্থৌ সগুণানলংকৃতী পুনঃ ক্বাপি)। ইয়াৰ পৰা ইয়াকে বুজা যায় যে কাব্যত গুণ থাকিবই লাগিব আৰু কাব্য দোষহীন হ’বই লাগিব। কাব্যৰ অলংকাৰে বাহিৰৰ শোভা বঢ়োৱাত সহায় কৰিলেও কাব্যৰ স্বৰূপ প্ৰকাশ কৰিব নোৱাৰে। কাব্যৰ স্বৰূপ প্ৰকাশক হ’ল কাব্যৰ গুণ। গুণ কাব্যৰ নিত্য ধৰ্ম। গুণ নোহোৱাকৈ কাব্যই নিজৰ মহিমা লাভ কৰিব নোৱাৰে। কাব্য প্ৰকাশকাৰৰ মতে গুণ একমাত্ৰ ৰসৰহে ধৰ্ম। শৌৰ্য্যাদি যেনেকৈ আত্মাৰ ধৰ্ম, তেনেকৈ গুণবিলাকো কাব্যৰ মূলবস্তু ৰসৰহে ধৰ্ম, অৰ্থাৎ ৰসৰ ধৰ্মকে গুণ বুলি ক’ব পৰা যায়। গুণে কাব্যৰ উৎকৰ্ষ সাধন কৰে অৰ্থাৎ গুণ ৰসৰ উৎকৰ্ষ বিধায়ক। কাব্যৰ শৰীৰ স্বৰূপ শব্দ আৰু অৰ্থক আশ্ৰয় কৰি ৰস থাকে, সেইবাবে গুণ শব্দার্থ আশ্ৰয়ী। গুণ নাথাকিলেও কাব্যৰ স্বৰূপৰ হানি নঘটে। এইখিনিতেই উল্লেখ কৰা ভাল হ’ব যে, মানুহ এজনৰ শৰীৰ হাষ্ট-পুষ্ট হ’লেও তথা প্ৰাণ বা জীৱনী শক্তি প্ৰচুৰ থাকিলেও, তেওঁৰ প্ৰাণ শক্তিৰ অভিব্যক্তি হয় তেওঁৰ শৌৰ্য্য, বীৰ্য্য, দয়া, দাম্ভিক্য আদি গুণৰ জৰিয়তেহে।

৩.৩.১ গুণৰ লক্ষণ

বিশ্বনাথ কবিৰাজে তেওঁৰ ‘সাহিত্য দৰ্শন’ত গুণৰ লক্ষণ দিবলৈ গৈ কৈছে যে গুণ হৈছে কাব্যৰ উৎকৃষ্টতাৰ কাৰণ— ‘উৎকৰ্ষহেতৱঃ প্ৰোক্তা গুণালংকাৰবীতয়ঃ; অৰ্থাৎ গুণ, অলংকাৰ আৰু বীতিয়ে কাব্যৰ উৎকৰ্ষতা সাধন কৰে। যেনেদৰে শৌৰ্য্য আদি গুণে, কুণ্ডল আদি অলংকাৰে, তথা অংগৰচনা আদি বীতিয়ে মানুহৰ শৰীৰৰ উৎকৰ্ষ সূচনাৰ দ্বাৰা তেওঁৰ আত্মাৰ উৎকৰ্ষ সূচিত কৰে, ঠিক তেনেদৰে কাব্য এখনতো মাধুৰ্য্য আদি গুণে; উপমা আদি অলংকাৰে তথা বৈদৰ্ভী আদি বীতিয়ে শৰীৰ স্থানীয় শব্দ আৰু অৰ্থৰ সূচনা কৰি আত্মস্থানীয় ৰসৰ উৎকৰ্ষ সাধন কৰে।

৩.৩.২ গুণৰ সংখ্যা আৰু বিভাজন

ভৰতৰ পৰা আৰম্ভ কৰি দণ্ডী-বায়ন আদি আচাৰ্য্যসকলে গুণক শব্দার্থৰ সম্পত্তি বুলি স্বীকাৰ কৰিছে। গুণ বুলিলেই ই সদায় পৰাশ্ৰিত বা পৰৰ উপকাৰক। মন্মটভট্ট, ভামহ আদি অধিকাংশ আলংকাৰিকৰ মতে কাব্যৰ গুণ প্ৰধানতঃ তিনিটা— মাধুৰ্য্য, ওজঃ আৰু প্ৰসাদ। আচাৰ্য্য দণ্ডীৰ মতে কাব্যৰ গুণ দহটা। এই দহটা গুণ হৈছে— শ্লেষ, প্ৰসাদ, সমতা, মাধুৰ্য্য, সুকুমাৰতা, অৰ্থব্যক্তি, উদাৰতা, ওজঃ, কান্তি আৰু সমাধি—

“শ্লেষ প্ৰসাদসমতামাধুৰ্য্যসুকুমাৰতা।

অৰ্থব্যক্তিকদাৰত্বমোজঃ কান্তিসমাধয়।।”

দণ্ডীৰ দৰে বামনেও কাব্যৰ দহোটা গুণ স্বীকাৰ কৰিছে। কিন্তু বামনে প্ৰত্যেক গুণকে শব্দ আৰু অৰ্থৰ ক্ষেত্ৰত বেলেগ বেলেগকৈ উপস্থাপন কৰিছে। গতিকে বামনৰ মতে কাব্যত দহোটা শব্দগুণ আছে দহোটা অৰ্থগুণ আছে। আচাৰ্য্য ভোজৰাজে শব্দগুণ ২৪টা তথা অৰ্থগুণো ২৪টা নিৰূপণ কৰিছে। এই শব্দগত গুণবোৰ সংক্ষেপে আলোচনা কৰা হ'ল—

৩.৩.৩ শব্দগুণ

১। ওজ (গাঢ়বন্ধত্ব) : ওজঃ হৈছে সমাসবহুল তেজঃপূৰ্ণ বাক্য। ৰচনাত পদ-সমাবেশৰ গাঢ়তা অৰ্থাৎ আঁটলি ভাবৰ নাম ওজঃ। ইয়াৰ দ্বাৰা কাব্যৰ শব্দবিলাক শ্ৰুতিমধুৰ হয়। উদাহৰণ—

“ত্ৰিদিৰ বাঞ্ছিতা দেবি হে চিৰসুন্দৰি

পিন্ধি দিব্য মকৰ কুণ্ডল।” (ৰঘুনাথ চৌধাৰী)

২। প্ৰসাদ (শৈথিল্য) : যিবোৰ শব্দ শুনা মাত্ৰকে তাৰ অৰ্থ তৎক্ষণাৎ মনলৈ আহে, তেনে শব্দৰ প্ৰয়োগ কৰিলে বাক্যত প্ৰসাদ গুণ থকা বুলি কোৱা হয়। ৰচনাৰ শিথিলতাই হৈছে প্ৰসাদ। উদাহৰণ—

“মেলিলোঁ প্ৰথম চকু তোমাৰ কোলাতে আই

জনমৰ আদিম পুৰাত।

মুদিম আকৌ চকু তোমাৰ কোলাতে শুই

জীৱনৰ শেষ সন্ধিয়াত।। (জনমভূমি, নলিনীবালা দেৱী)

৩। শ্লেষ (মসৃনত্বঃ যস্মিন্ সতি বহুনি অপি পদানি একবৎ ভাষন্তে) : শ্লেষ মানে হৈছে শিথিলতা নোহোৱা। উচ্চাৰণ কৰোঁতে যাতে জিভাই পিছল নাখায়, তেনেভাৱে শব্দৰ বান্ধনি থকাই শ্লেষ। যি ৰচনাত মসৃণতা অৰ্থাৎ আখৰবিলাকৰ সজাতীয়তা আৰু সন্ধি আদিৰ দ্বাৰা বহুত পদক এটা হোৱা যেন শুনা যায়, তেনে গুণকে শ্লেষ বোলে। উদাহৰণ—

“কৰিছিলো ব্ৰজাঙ্গনা প্ৰেম উন্মাদিনী।

গোৱা সেই সুৰে মোৰ প্ৰিয় বিহঙ্গিনী।” (ৰঘুনাথ চৌধাৰী)

- ৪। সমতা (মাৰ্গভেদ : যেন মাৰ্গেনোপক্ৰমঃ তস্য ত্যাগঃ) : বাক্য যেনে ধৰণৰ গাঁথনিৰে আৰম্ভ কৰা হয়, ঠিক তেনেদৰে বন্ধযুক্ত গাঁথনিৰে শেষ কৰাকে সমতা গুণ বুলি কোৱা হয়। মাৰ্গ বা ৰীতি আদি অভেদৰ নাম সমতা। উদাহৰণ—

“ফুলিল মালতী ফুল সৰি পৰি গ’ল।

বিলোৱা সৌৰভ মাথোঁ জগতত ৰ’ল।।

(অৱশেষ, লক্ষ্মীনাথ বেজবৰুৱা)

- ৫। সমাধি (আৰোহ-অবৰোহ ক্ৰম) : শব্দবিলাকৰ ক্ৰমে উঠা-নমা হোৱাকে সমাধি বুলি কোৱা হয়। দীৰ্ঘ বা গুৰু অক্ষৰৰ আধিক্য আৰু ৰচনাৰ গাঢ়তাত ‘আৰোহ’ তথা হ্ৰস্ব বা লঘু অক্ষৰৰ আধিক্য আৰু ৰচনাৰ শৈথিল্যত ‘অবৰোহ’ হয়। যেনে—

“ফুটোনে নুফুটোকৈ কুমলীয়া কলিটি।

ওঁঠত লাজেৰে ৰৈ মিচিকিয়া হাঁহিটি।” (চন্দ্ৰকুমাৰ আগৰৱালা)

- ৬। মাধুৰ্য্য (পৃথকপদত্ব) : বাক্য ৰসাল হোৱাকে মাধুৰ্য্য বুলি কোৱা হয়। য’ত দীৰ্ঘ সমাস আদি নকৰি পদবিলাক ভিন্ ভিন্ভাৱে ৰখা হয়, তাতেই মাধুৰ্য্য গুণ থকা বুলি কোৱা হয়।

- ৭। সৌকুমাৰ্য্য (অজৰথত্ব) : যি ৰচনাত প্ৰায়ে অকঠোৰ আৰু শ্ৰুতিক’ছ দোষ নথকা অক্ষৰ থাকে অৰ্থাৎ কোমল বৰ্ণযুক্ত শব্দ বেছিকৈ ব্যৱহাৰ কৰি যি বাক্য ৰচনা কৰা হয়, তেনে বাক্যৰ সুকুমাৰতা গুণ থাকে।

- ৮। উদাৰতা (যস্মিন্ সতি নৃত্যনটীৰ পদানি) : লীলায়িতভাৱে পদ সন্নিৱেশ অৰ্থাৎ যিটো থকাৰ কাৰণে পদবিলাকে নাচিছে বুলি বোধ হয়, তাৰেই নাম হৈছে উদাৰতা। যি বাক্যৰ্থই মনলৈ এটা চমৎকৃতি আনি দিয়ে, তেনে অৰ্থগুণক উদাৰতা বোলে।

- ৯। অৰ্থব্যক্তি (ঋটিত্যাৰ্থ-প্ৰতিপত্তি-হেতুত্ব) : কবিয়ে ক’ব খোজা কথাখিনি যদি বাক্যত ব্যৱহৃত শব্দখিনিৰেই স্পষ্টকৰণত প্ৰকাশিত হয়, অন্য কোনো শব্দ জোৰাই অৰ্থ উলিয়াবলগীয়া নহয়, তেতিয়া তাক অৰ্থব্যক্তি গুণ থকা বুলি কোৱা হয়।

- ১০। কান্তি (উজ্জ্বলা) : কান্তি মানে উজ্জ্বলতা। সাধাৰণ লৌকিক বৰ্ণনাৰেই মানুহৰ মনোৰঞ্জন কৰিব পৰা ৰচনাৰ গুণটোক কান্তি বোলে। অপ্ৰসিদ্ধ সংস্কৃত আদি শব্দ পৰিহাৰ কৰি স্পষ্টাৰ্থক, লোক-প্ৰসিদ্ধ, বচা বচা শব্দ প্ৰয়োগৰ দ্বাৰা ৰচিত, নিসৰ্গোজ্জ্বল কবিতাত যি অলৌকিক শোভা ফুটি উঠে, সেয়াই ৰচনাৰ উজ্জ্বলতা বা কান্তি গুণ।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

কাব্যৰ শব্দ গুণ বুলিয়ে কি বুজা যায়? (৫০টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক।)

.....

.....

.....

.....

.....

৩.৩.৪ অৰ্থগুণ

আচাৰ্য্য বামনৰ মতে দহ প্ৰকাৰৰ শব্দগুণৰ দৰে কাব্যত দহোবিধ অৰ্থগুণো আছে। অৰ্থগত গুণো উক্ত দহোবিধেই। নাম একে হ'লেও স্বৰূপ বা লক্ষণ ভিন্ন। তলত অৰ্থগুণসমূহ অতি সংক্ষেপে আলোচনা কৰা হ'ল—

- ১। **ওজ (অৰ্থস্য প্ৰৌঢ়ি)** : বাক্যৰ দ্বাৰা পদাৰ্থৰ কথন, পদৰ দ্বাৰা বাক্যাৰ্থৰ কথন, সংক্ষিপ্ত বাক্যাৰ্থৰ বিস্তাৰ, বিস্তৃত বাক্যাৰ্থৰ সংক্ষেপ আৰু কোনো বিশেষণৰ দ্বাৰা অভিপ্ৰায় প্ৰকাশ— এই পাঁচবিধ অৰ্থগত ওজগুণ।
- ২। **প্ৰসাদ (অনুপযোগী পৰিবৰ্জ্যাৎ অৰ্থ-বৈমল্য)** : অৰ্থ বৈমল্য অৰ্থাৎ অৰ্থৰ জোখ অনুসৰি শব্দৰ প্ৰয়োগৰ নাম প্ৰসাদ।
- ৩। **শ্লেষ (ঘণতা)** : কাৰ্য্যক্ৰম, কুটিলতা (বিদগ্ধ চেষ্টা), তাৰ অস্পষ্টতা আৰু এইবিলাকৰ উপপাদৰ যুক্তি, ইহঁতৰ সামান্যধিকৰণ অৰ্থাৎ এটা বাক্যৰ ভিতৰত সমাৱেশ কৰাৰ নাম শ্লেষ।
- ৪। **সমতা (প্ৰক্ৰমভেদ)** : অৰ্থবিলাকৰ যি ক্ৰম থাকে, সেই ক্ৰমত সমাৱেশৰ নাম সমতা অৰ্থাৎ সুগমভাৱে অৰ্থবোৰৰ উপস্থিতি।
- ৫। **সমাধি (অৰ্থদৃষ্টি : সমাধি কাৰণত্বাৎ)** : অৰ্থৰ বোধেই হৈছে সমাধি।
- ৬। **মাধুৰ্য্য (উক্তি-বৈচিত্ৰ্য)** : উক্তিৰ বৈচিত্ৰ্য অৰ্থাৎ নৱৰূপত অৰ্থৰ উপস্থাপনেই মাধুৰ্য্য গুণ।
- ৭। **সৌকুমাৰ্য্য (অপাৰুহ্য)** : পাঠকৰ মনত নিৰানন্দৰ ভাৱ উদয় নোহোৱাকৈ শব্দৰ দ্বাৰা অৰ্থৰ উপস্থাপনেই সৌকুমাৰ্য্য গুণ।
- ৮। **উদাৰতা (অগ্ৰাম্যত্ব)** : গ্ৰাম্য বা অশ্লীলৰূপত অৰ্থ প্ৰকাশ নকৰাকৈ যথোচিতভাৱে শব্দৰ দ্বাৰা অৰ্থৰ উপস্থাপন কৰাৰ নামেই হৈছে উদাৰতা।
- ৯। **অৰ্থব্যক্তি (বস্তু-স্বভাৱস্ফুটত্ব)** : অৰ্থৰ স্বভাৱ বা ক্ৰিয়া আৰু ৰূপৰ প্ৰকাশেই অৰ্থব্যক্তি।
- ১০। **কান্তি (দীপ্তবস্তু)** : স্পষ্ট ৰূপত ৰস-ব্যঞ্জনাৰ নামেই কান্তিগুণ।

৩.৪ কাব্যৰ দোষ

কাব্য সদায়ে নিৰ্দোষ হোৱাটো উচিত। নিৰ্দোষতা কাব্যৰ এটা উপাদেয় ধৰ্ম। তথাপিও কাব্যত কিছুমান দোষ দেখিবলৈ পোৱা যায়। যিবিলাক উপাদানৰ জৰিয়তে কাব্যৰ প্ৰাণস্বৰূপ ৰসৰ ব্যাঘাত ঘটে, সেই উপাদানবোৰক সাধাৰণতে কাব্যৰ দোষ বুলি কোৱা হয়।

৩.৪.১ দোষৰ লক্ষণ

বিশ্বনাথ কবিৰাজে তেওঁৰ ‘সাহিত্যদৰ্পণ’ গ্ৰন্থত দোষৰ স্বৰূপ নিৰ্ণয় কৰি কৈছে যে, যিবোৰে কাব্যৰ অপকৰ্ষ সাধন কৰে, সেইবোৰেই দোষ- ‘দোষা-স্তস্যাপকৰ্ষকাঃ’। কাণত্ব, খঞ্জত্ব আদি অঙ্গবৈকল্যই শৰীৰৰ বিকৃতি জন্মাই তাৰ দ্বাৰা পৰোক্ষভাৱে আৰু মূৰ্খত্ব আদিয়ে প্ৰত্যক্ষভাৱে আত্মাৰ অপকৰ্ষ ঘটায়। সেইদৰে শ্ৰুতিদুষ্ট, অপুণ্ডাৰ্থত্ব আদি দোষে ক্ৰমে শব্দ আৰু অৰ্থৰ যোগেদি কাব্যৰ আত্মাস্বৰূপ ৰসৰ অপকৰ্ষ জন্মায়। স্বশব্দ-বাচ্যত্ব আদি দোষে (ৰস আদিক সেই সেই শব্দেৰে প্ৰকাশ কৰা) ৰসৰ আশ্ৰয়ীভূত ব্যক্তিচাৰি ভাৱ আদিক দূষিত কৰি প্ৰত্যক্ষভাৱে কাব্যৰ আত্মাস্বৰূপ ৰসৰ অপকৰ্ষ ঘটায়।

৩.৪.২ দোষৰ সংখ্যা আৰু বিভাজন

বিশ্বনাথ কবিৰাজে ‘সাহিত্য দৰ্পণ’ত দোষৰ আধাৰ পাঁচপ্ৰকাৰে ভাগ কৰিছে। সেইবোৰ হৈছে— পদ, পদ্যাংশ অৰ্থাৎ পদসমষ্টি, বাক্য, অৰ্থ আৰু ৰস। ইয়াৰে ভিতৰত পদ, পদসমষ্টি আৰু বাক্যত দেখা দিয়া দোষ ওলাই থাকে; অৰ্থাৎ কাব্য পঢ়িলেই দোষমুক্ত পদ, পদ্যাংশ আদি কাণত পৰে। আনহাতে অৰ্থদোষ অনুভৱবেদ্য তথা ৰসদোষ প্ৰতীতিগম্য।

বিশ্বনাথ কবিৰাজে পদ, পদসমষ্টি তথা বাক্যত দেখা দিয়া দোষক ১৩ প্ৰকাৰে ভাগ কৰিছে। সেই তেৰ প্ৰকাৰ দোষ হৈছে— দুঃশ্ৰাব্য; অশ্লীলত্ব (লজ্জা, ঘৃণা আৰু অমৰ্ঙ্গল); অনুচিতাৰ্থত্ব; অপ্ৰযুক্তত্ব; গ্ৰাম্যত্ব, অপ্ৰতীতত্ব; সন্ধিক্ষত্ব; নেয়াৰ্থত্ব, নিহতাৰ্থত্ব; অবাকত্ব; ক্ৰিষ্টত্ব; চিৰন্ধমতিকাৰিত্ব আৰু অবিসৃষ্টবিধেয়াংশত্ব। এইবিলাক দোষ সাধাৰণতে পদ আৰু বাক্যত ঘটে। এইবিলাকৰ ভিতৰত শ্ৰুতিকটুত্ব (দুঃশ্ৰৱত্ব) আদি দোষৰ অৱস্থা পদ্যাংশতো হয়। নিৰর্থকত্ব, অসমৰ্থত্ব আৰু চ্যুতসংস্কাৰত্ব— এইকেইটা দোষ কেৱল পদতহে হয়।

সাধাৰণভাৱে দোষ শব্দগত, অৰ্থগত আৰু ৰসগত হিচাপে তিনি ভাগত পোৱা যায়। শব্দ শূনাৰ লগে লগে অৰ্থাৎ বাক্যাৰ্থবোধ হোৱাৰ আগতেই শব্দটো শূনা মাত্ৰকে

যি দোষৰ জ্ঞান হয় সেয়াই হৈছে শব্দগত দোষ। যিবোৰ দোষৰ প্ৰতীতি বাক্যাৰ্থবোধৰ পিছত হয় তথা যিবোৰ পৰোক্ষভাৱে ৰসৰ হানিকাৰক, সেইবোৰ হৈছে অৰ্থগত দোষ। আনহাতে যিবোৰ দোষ প্ৰত্যক্ষভাৱে ৰসৰ হানিকাৰক, সেইবোৰেই হৈছে ৰসদোষ।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

দোষৰ লক্ষণ অথবা স্বৰূপৰ বিষয়ে কি কোৱা হৈছে? (৫০টা শব্দৰ ভিতৰত উদ্ভৱ দিয়ক।)

.....

.....

.....

.....

৩.৪.৩ শব্দগত দোষ

শব্দগত দোষবোৰ আকৌ পদগত আৰু বাক্যগতভাৱে দুবিধত ভাগ কৰা হৈছে—

পদগত দোষ :

- ১। **দুঃশ্ৰৱত্ব অৰ্থাৎ শ্ৰুতিকটুতা** : শুনি বেয়া লগা শব্দই হৈছে শ্ৰুতিকটু। কঠোৰ উচ্চাৰণৰ বৰ্ণৰ বাবে পদ শ্ৰুতিকটু হোৱাকে দুঃশ্ৰৱত্ব বোলে। যেনে— ‘ইতাও আছে দিবাকৰ হৰিধন থুপ্ৰি কৰ।’ ইয়াত ‘থুপ্ৰি’ শব্দটো শ্ৰুতিকটু।
- ২। **চ্যুতসংস্কৃতি** : ব্যাকৰণ বিৰুদ্ধ শব্দৰ প্ৰয়োগ কৰাকে চ্যুতসংস্কৃতি দোষ বুলি কোৱা হয়। যেনে— লালিত্যতা, সৌজন্যতা আদি শব্দৰ প্ৰয়োগ।
- ৩। **অসমৰ্থতা** : অভিপ্ৰেত অৰ্থ বুজাব নোৱাৰা শব্দৰ ব্যৱহাৰকেই অসমৰ্থতা দোষ বুলি কোৱা হয়। যেনে— ‘গা ধোৱা’ৰ অৰ্থ বুজাবলৈ ‘পানী চোৱা’ শব্দৰ ব্যৱহাৰ।
- ৪। **অপ্ৰযুক্ততা** : অভিধানত থাকিলেও যি শব্দৰ প্ৰয়োগ সাহিত্যত প্ৰচলিত নহয়, তেনেবোৰ শব্দৰ ব্যৱহাৰকেই অপ্ৰযুক্ততা দোষ বুলি কোৱা হয়। যেনে— অৰ্কুদ, কৰ্কৰুৰ আদি।
- ৫। **নিহত্যাৰ্থতা** : দুটা অৰ্থ থকা শব্দৰ অপ্ৰসিদ্ধ অৰ্থত শব্দটো ব্যৱহাৰ কৰাকেই নিহত্যাৰ্থতা বুলি কোৱা হয়। যেনে— ‘শম্ভৱ’ শব্দটোৰ প্ৰসিদ্ধ অৰ্থ হৈছে শম্ভৱ নামৰ দৈত্য। ‘শম্ভৱ’ শব্দটোৱে পানীকো বুজায়। শব্দটো ‘পানী’ এই অপ্ৰসিদ্ধ অৰ্থত প্ৰয়োগে নিহত্যাৰ্থতা।
- ৬। **অনুচিতাৰ্থতা** : যিবোৰ বিষয়ক যি শব্দেৰে বৰ্ণনা কৰা উচিত নহয় তাকে সেই শব্দেৰে বৰ্ণনা কৰিবলৈ গ’লে অনুচিতাৰ্থতা দোষ ঘটে। যেনে— “বীৰসকল ৰণযজ্ঞত যজ্ঞীয়

পশুৰ দৰে মৃত্যুবৰণ কৰি অমৰ হৈছে।” ইয়াত ‘পশু’ শব্দৰ প্ৰয়োগ অনুচিত হৈছে। যজ্ঞীয় পশুৱে স্বইচ্ছাই মৃত্যুবৰণ নকৰে আৰু তেনে মৰণত বীৰত্বও নাই। পশুৰ মৃত্যুৰ সৈতে বীৰৰ মৰণ তুলনা কৰা অনুচিত হৈছে।

- ৭। **নিৰ্বৰ্থতা** : কেৱল ছন্দোপূৰণৰ কাৰণে অপ্ৰয়োজনীয়ভাৱে শব্দ ব্যৱহাৰ কৰিলে নিৰ্বৰ্থতা দোষ ঘটে। যেনে— “ধিমিকি ধিমিকি ধিমিকি চাকিৰ বন্তি হেন”— ইয়াত তৃতীয় ‘ধিমিকি’ শব্দটো ছন্দোপূৰণৰ বাবেহে কেৱল ব্যৱহাৰ কৰা হৈছে।
- ৮। **অশ্লীলতা** : যিবোৰ শব্দ শুনিলে লাজ লাগে, তেনেবোৰ শব্দ কাব্যত প্ৰয়োগ কৰিলে অশ্লীলতা দোষ হয়। যেনে— ‘ফোঁপজহি’ আদি শব্দৰ ব্যৱহাৰ।
- ৯। **সন্ধিক্কাৰ্থতা** : যিবোৰ শব্দ শুনিলে শব্দটোৰ অৰ্থ সম্বন্ধে সন্দেহ ওপজে, তেতিয়া সন্ধিক্কাৰ্থতা দোষ হয়। যেনে— ‘লৰালৰিকৈ যায় দিবাকৰ’— এই বাক্যটোত ‘দিবাকৰ’ শব্দটোৱে বেলিক বুজাইছে নে দিবাকৰ নামৰ ব্যক্তি বিশেষক বুজাইছে, সেইটো ইয়াত সংশয় হৈছে।
- ১০। **গ্ৰাম্যতা** : সাহিত্য বা শিক্ষিত সমাজত অপ্ৰচলিত কেৱল অশিক্ষিত সমাজত প্ৰচলিত শব্দৰ ব্যৱহাৰত গ্ৰাম্যতা দোষ হয়। যেনে— ‘এহি বুলি মেনকাই পিতিলা ধপলা’। ইয়াত ‘ধপলা পিতা’ কথাটো গ্ৰাম্য।
- ১১। **ক্লিষ্টাৰ্থতা** : অৰ্থ প্ৰতীতিৰ ব্যাঘাতেই ক্লিষ্ট। য’ত অতিকষ্টেৰে অৰ্থবোধ হয়, সেয়াই ক্লিষ্টাৰ্থতা। যেনে— পদুম ফুলৰ সলনি ‘জলধিতনায়কভূষণ’ বুলিলে ক্লিষ্টাৰ্থতা দোষ হ’ব।
- ১২। **বিধেয়াবিমৰ্শ বা অবিমৃষ্টবিধেয়াংশ** : বাক্যত বিধেয় অংশৰ অৰ্থাৎ প্ৰধান অংশৰ যদি প্ৰাধান্য ৰক্ষা নহয়, গৌণভাৱেহে উল্লেখ হয়, তেতিয়া বিধেয়াবিমৰ্শ দোষ ঘটে। কোনটো উদ্দেশ্য তথা কোনটো বিধেয়, সেইটো দুৰ্বোধ্য হ’লে এই দোষৰ সঞ্চাৰ হয়। যেনে— ‘সুন্দৰ-থিৰ-ললিত-গজগমনা’। ইয়াত আচলতে ‘গমন’ক উদ্দেশ্য কৰি সুন্দৰ, থিৰ আৰু ললিত শব্দকেইটাৰ প্ৰয়োগ কৰা হৈছে। কিন্তু গমন শব্দটো গজৰ সৈতে সমাসবদ্ধ হৈ থকা কাৰণে ‘গজগমনা’ জনহে সুন্দৰ, থিৰ আৰু ললিত এনে ভাৱ হৈছে।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

পদগত দোষবোৰ কেনেদৰে ব্যৱহাৰ হয়? (৫০টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ দিয়ক)

.....

.....

.....

.....

বাক্যদোষ :

তলত বাক্যদোষবোৰ সংক্ষেপে দিয়া হ'ল—

- ১। প্রতিকূলবৰ্ণতা — বস-বোধৰ প্ৰতিকূলে হোৱা বৰ্ণবিন্যাসেই প্ৰতিকূলবৰ্ণতা।
- ২। ন্যূনপদতা — আৱশ্যকীয় পদ বাদ দিয়া।
- ৩। অধিকপদতা — যিটো পদ নাথাকিলেও বিৱক্ষিত অৰ্থৰ বোধত কোনো ব্যাঘাত নঘটিলেও সেই পদটো ব্যৱহাৰ কৰা।
- ৪। পতৎপ্ৰকৰ্ষতা — ৰচনাৰ উৎকৰ্ষহীনতা।
- ৫। সমাপ্তপুনৰাত্ততা — বাক্যটো সমাপ্ত হোৱাৰ পিছত আকৌ দুই এটা বিশেষণ পদৰ প্ৰয়োগ।
- ৬। অভৱন-মত-সম্বন্ধ — শব্দৰ পৰস্পৰ সম্বন্ধহীনতা।
- ৭। অস্থানপদতা — যি শব্দ যি স্থানত প্ৰয়োগ কৰা উচিত, তাকে নকৰি অনুচিত স্থানত প্ৰয়োগ কৰিলে।
- ৮। গৰ্ভিতা — কোনো বাক্য আৰম্ভ কৰি শেষ নৌহওঁতে আন এটা কথা কৈ, পিছত আৰম্ভ বাক্য শেষ কৰিলে।
- ৯। ভগ্নপ্ৰক্ৰমতা — যি ধৰণে বাক্য আৰম্ভ হয়, তাৰ ব্যতিক্ৰম ঘটিলে।
- ১০। লুপ্তবিসৰ্গতা — বিসৰ্গ লোপ হোৱা।
- ১১। আহকবিসৰ্গতা — বিসৰ্গৰ ঠাইত ও-কাৰ হোৱা।
- ১২। পুনৰুক্ততা — অপ্ৰয়োজনীয়ভাৱে শব্দৰ পুনৰুক্তি হ'লে।
- ১৩। হতবৃণতা — ছন্দৰ লক্ষণ থকা সত্বেও অশ্ৰাব্য হোৱা।
- ১৪। সন্ধি বিশ্লেষণ — সন্ধি নথকাকৈ থকা।
- ১৫। অক্ৰমতা — ক্ৰম নথকা।
- ১৬। অমতপৰাৰ্থতা — দ্বিতীয় অৰ্থ অভিপ্ৰেত নোহোৱা।
- ১৭। বাচ্য-অনভিষ্ঠানতা — বক্তব্য প্ৰকাশ নোহোৱা।
- ১৮। সন্ধি — অশ্লিলতা
- ১৯। সন্ধি — ক্লীষ্টতা
- ২০। অৰ্দ্ধান্তৰ — একপদতা
- ২১। প্ৰসিদ্ধি — ত্যাগতা
- ২২। অস্থান — সমাগতা
- ২৩। সংকীৰ্ণতা

৩.৪.৪ অৰ্থদোষ

- ১। ব্যাহততা : এটা বস্তুৰ উৎকৰ্ষ বা অপকৰ্ষ প্ৰতীত হৈ পিছত তাৰ বিপৰীত প্ৰতীতি হ'লে।

- ২। পুনৰুক্ততা : শব্দৰ দ্বাৰা প্ৰতীত অৰ্থকে আকৌ শব্দৰ দ্বাৰা বুজালে।
- ৩। দুষ্ক্ৰমতা : অৰ্থবিলাক যি ক্ৰমত উপস্থাপিত হোৱা উচিত, সেই ক্ৰমত উপস্থিত নহ'লে।
- ৪। গ্ৰাম্যতা : যিবোৰ সমাজৰ বাবে ৰুচিসন্মত নহয়, এনে অৰ্থৰ উপস্থাপনত এই দোষ হয়।
- ৫। সন্ধিগ্ধাৰ্থতা : কথাটো কি বিষয়ে কোৱা হ'ল, সেইটোৰ নিশ্চয়তা নাথাকিলে।
- ৬। নিৰ্হেতুতা : যদি কোনো অৰ্থ বা ঘটনাৰ হেতু নোকোৱাকৈ কেৱল ঘটনাটিৰ উল্লেখ কৰা হয়।
- ৭। প্ৰসিদ্ধিবিৰুদ্ধতা : কোনো ঘটনা যদি লোকবিৰুদ্ধভাৱে বৰ্ণনা কৰা হয়।
- ৮। অনবীকৃততা : বিভিন্ন অৰ্থক একে ধৰণে বৰ্ণনা কৰিলে, কোনো নতুনত্ব নাথাকিলে।
- ৯। ব্যঞ্জিতবিৰুদ্ধতা অথবা প্ৰকাশিত-বিৰুদ্ধতা : ব্যঞ্জনাৰ দ্বাৰা উপস্থাপিত অৰ্থটো যদি বিবক্ষিত অৰ্থাৎ বক্তাৰ অভিপ্ৰেত অৰ্থৰ বিৰুদ্ধ হয়।
- ১০। অশ্লীলতা : অৰ্থবোধৰ পৰা ৰুচিসম্পন্ন সামাজিকৰ মনত অৰ্থটো বেয়া বুলি বোধ হ'লে।
- ১১। অপুষ্টিতা : মুখ্য অৰ্থৰ একো উপকাৰ সাধন নকৰিলে।
- ১২। কষ্টতা : অৰ্থবোধক কষ্ট হ'লে।
- ১৩। বিদ্যাৰুদ্ধতা : শাস্ত্ৰবিৰুদ্ধভাৱে কোনো কথা ব্যক্ত কৰিলে।
- ১৪। সাকাঙ্ক্ষতা : কথাষাৰৰ প্ৰকৃত তাৎপৰ্য নুবুজিলে।
- ১৫। সহচৰভিন্নতা : সাহচৰ্য্য অৰ্থাৎ বিষয়বস্তুৰ বৰ্ণনা ভিন্ন হ'লে।
- ১৬। অস্থানপ্ৰযুক্ততা : সমাপ্ত হ'বলগাৰ পিছতো শব্দযোজনা আৰু সমাপ্ত নৌহওঁতেই সমাপ্ত হোৱা।
- ১৭। অবিশেষ-পৰিবৃত্ততা : অবিশেষত বিশেষ উক্তি।
- ১৮। অনিয়ম-পৰিবৃত্ততা : অনিয়মত নিয়ম।
- ১৯। বিশেষ-পৰিবৃত্ততা : বিশেষভাৱে ক'বলগা ঠাইত সাধাৰণভাৱে কোৱা।
- ২০। নিয়ম-পৰিবৃত্ততা : নিয়মত অনিয়ম উক্তি।
- ২১। বিধি-অযুক্ততা : বিধি যুক্তিযুক্ত নোহোৱা।
- ২২। অনুবাদ-অযুক্ততা : পশ্চাৎ উক্তিৰ অযুক্তিকতা।
- ২৩। নিৰ্যুক্ত-পুনৰুক্ততা : পৰিত্যাগ কৰা বিষয়ত পুনৰ উক্তি।

৩.৪.৫ ৰসদোষ

তলৰ ৰসদোষবোৰৰ বিষয়ে সংক্ষেপে উল্লেখ কৰা হ'ল—

- ১। ৰসৰ স্বশব্দ বাচ্যত্ব (ৰস শব্দেৰে ৰসৰ বিষয়ে কোৱা)
- ২। স্থায়ী ভাৱৰ স্বশব্দ বাচ্যত্ব
- ৩। সঞ্চাৰী ভাৱৰ স্বশব্দ বাচ্যত্ব

- ৪। প্রকৃত বসৰ বিৰুদ্ধে বিভাব আদিৰ সমাবেশ
- ৫। অনুভৱৰ কষ্ট কল্পনা
- ৬। বিভৱৰ কষ্ট কল্পনা
- ৭। অকাণ্ডত অৰ্থাৎ অস্থানত বসৰ বিস্তাৰ
- ৮। অকাণ্ডত বসৰ উচ্ছেদ (অনবসৰত বসচ্ছেদ)
- ৯। পুনঃ পুনঃ বসদীপ্তি (বাৰে বাৰে বসৰ বৰ্ণনা)
- ১০। অঙ্গীৰসৰ অননুসন্ধান (প্ৰধান বসৰ বৰ্ণনা নোহোৱা)
- ১১। অনঙ্গ কীৰ্তন (প্ৰকৃত বসৰ উপকাৰী নোহোৱা অঙ্গৰ বিশদ বৰ্ণনা)
- ১২। অঙ্গৰ অতি বিস্তৃতি (অঙ্গ বসৰ ভাৱ আদিৰ অতি বিস্তাৰ)
- ১৩। প্ৰকৃতি বিপৰ্য্যয়
- ১৪। অনৌচিত্য

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

বসদোষ কেতিয়া হয়? ইয়াৰ প্ৰয়োগ কেনেভাৱে হয়? (৬০টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ দিয়ক।)

.....

.....

.....

.....

আচাৰ্য্য বামনে এই দোষবোৰক চাৰিটা বিভিন্ন শ্ৰেণীত ভাগ কৰিছে। এই ভাগবোৰ হৈছে— (ক) পদদোষ, (খ) পদাৰ্থদোষ, (গ) বাক্যদোষ আৰু (ঘ) বাক্যাৰ্থদোষ। বামনৰ এই বিভাজন পৰৱৰ্তীকালৰ মন্যট ভট্ট আদি আলংকাৰিকসকলে গ্ৰহণ কৰিছে। এই ভাগবোৰ সংক্ষেপতে—

(ক) পদদোষ

- ১। অসাধু : ইয়াত ব্যাকৰণৰ নিয়ম উলংঘা কৰা হয়।
- ২। কষ্ট : ইয়াত কৰ্কশ আৰু শ্ৰুতিকটু শব্দৰ প্ৰয়োগ হয়।
- ৩। গ্ৰাম্য : ইয়াত অশালীন শব্দৰ প্ৰয়োগ হয়।
- ৪। অপ্ৰতীত : পাৰিভাষিক শব্দৰ ব্যৱহাৰ, যাৰ অৰ্থ সহজে জনা নাযায়।
- ৫। অনৰ্থক : বাক্যৰ মাজত অনাবশ্যকীয় শব্দৰ প্ৰয়োগ।

(খ) পদাৰ্থদোষ

- ১। অন্যৰ্থ : শব্দৰ প্ৰচলিত অৰ্থবোধৰ পৰিৱৰ্তে ভাষাতত্ত্বৰ অৰ্থবোধৰ চেষ্টা।

- ২। নেয়ার্থ : কল্পিত অর্থৰ বাহক শব্দৰ ব্যৱহাৰ।
- ৩। গূঢ়াৰ্থ : অপ্ৰসিদ্ধ শব্দৰ প্ৰয়োগ।
- ৪। অশ্লীলাৰ্থ : অশালীন অর্থ বহন কৰা শব্দৰ প্ৰয়োগ।
- ৫। ক্লিষ্ট : দুৰ্বোধ্য শব্দৰ প্ৰয়োগ।

(গ) বাক্যদোষ

- ১। ভিন্নবৃত্ত : ই একপ্ৰকাৰ ছন্দ দোষ।
- ২। যতিভ্ৰষ্ট : মাজৰ বিৰতিৰ পৰিৱৰ্তনৰ ফলত হোৱা দোষ।
- ৩। বিসন্ধি : সুশ্ৰাব্য সংযোগৰ অভাৱ।

(ঘ) বাক্যাৰ্থ দোষ

- ১। ব্যৰ্থ : শব্দৰ মাজত থকা পাৰস্পৰিক অনৈক্য।
- ২। একাৰ্থ : এটা শব্দই বহন কৰা অৰ্থত দ্বিতীয় শব্দৰ ব্যৱহাৰ কৰা কাৰ্য।
- ৩। সন্ধিগ্ধ : সংশয় সৃষ্টিকাৰক বাক্য।
- ৪। অযুক্ত : যি বাক্যৰ অৰ্থ মায়া আদিৰ কাৰণে ভ্ৰান্তিমূলক।
- ৫। অপক্ৰম : যি বাক্যৰ অৰ্থ শুদ্ধ শব্দ-সংযোজনৰ বাবে লাভ কৰা নহয়।
- ৬। লোকবিদ্যাবিৰোধ : যি ভাৱ-প্ৰকাশ সমাজ, বিজ্ঞান, সংস্কৃতি আদিৰ বিৰোধী।

৩.৫ সাৰাংশ (Summing Up)

ভাৰতীয় অলংকাৰ শাস্ত্ৰত কাব্যৰ স্বৰূপ সম্পৰ্কে যথেষ্ট আলোচনা হোৱা দেখিবলৈ পোৱা যায়। ভৰতৰ পৰা আৰম্ভ কৰি আটাইবোৰ আলংকাৰিকে কাব্যৰ স্বৰূপ কি হোৱা উচিত, সেইলৈ যুক্তিসংগতভাৱে বহুল ৰূপত চৰ্চা কৰিছে। কিছুমান আলংকাৰিকে কাব্যৰ মূল আত্মা হিচাপে ৰসকে প্ৰতিপন্ন কৰিব বিচাৰিছে; আন কিছুমান ধ্বনিকেই আত্মা বুলি কৈছে, আন এচামে ৰীতিকেই কাব্যৰ মূল বুলি ক'বলৈ বিচাৰে। কাব্যৰ আত্মাস্বৰূপ যিয়েই নহওঁক কিয়, প্ৰায় আটাইয়ে কাব্যখন দোষহীন তথা গুণান্বিত হোৱাটো বিচাৰে। আনকি মন্মট ভট্টই কাব্যৰ মূল হিচাপে দোষহীন, গুণান্বিত আৰু ঠায়ে ঠায়ে অলংকাৰযুক্ত শব্দাৰ্থই কাব্য বুলি স্বীকাৰ কৰিছে।

মানুহৰ শৰীৰত গুণ-দোষ আদি থকাৰ দৰে, কাব্যতো গুণ-দোষ আদি থাকে। মানুহৰ শৌৰ্য-বীৰ্য আদি গুণসমূহে মানুহক গৰিমামণ্ডিত কৰাৰ দৰে প্ৰসাদ-ওজ আদি গুণসমূহে কাব্যৰ উৎকৰ্ষ গঠন কৰে। আনহাতে কাণত্ব-খঞ্জত্ব আদি অঙ্গবিকৃতিয়ে যেনেদৰে মানুহৰ শৰীৰটোক পৰিপূৰ্ণ কৰি নোতোলে, ঠিক তেনেদৰে শ্ৰুতিদুষ্টতা, অশ্লীলতা আদি দোষসমূহে কাব্য এখনৰ সৌন্দৰ্য হানি কৰি তোলাৰ লগতে কাব্যৰ অপকৰ্ষ সাধন কৰে। সেয়েহে কাব্যৰ গুণ আৰু দোষসমূহক সহৃদয় পাঠকে ভালদৰে হৃদয়ঙ্গম কৰা উচিত। এইবোৰৰ জ্ঞানহে পাঠকৰ কাব্য এখনৰ ৰস আন্বাদনত সহায়ক হয়।

৩.৬ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Questions)

- ১। কাব্যৰ গুণসমূহে কাব্যক কেনেকৈ উৎকৰ্ষ সাধন কৰে আলোচনা কৰক।
- ২। কাব্যৰ গুণসমূহৰ বিষয়ে বহুলাই আলোচনা কৰক।
- ৩। কাব্যৰ দোষসমূহে কাব্যৰ কেনেকৈ অপকৰ্ষ সাধন কৰে আলোচনা কৰক।
- ৪। কাব্যৰ শব্দগত দোষসমূহৰ ওপৰত এটি টোকা লিখক।
- ৫। কাব্যৰ অৰ্থগত দোষসমূহৰ সংক্ষিপ্ত পৰিচয় প্ৰদান কৰক।
- ৬। কাব্যৰ গুণ আৰু ৰীতিৰ লগত কি সম্বন্ধ আছে ব্যাখ্যা কৰক।
- ৭। চমুটোকা লিখক :
ওজ, প্ৰসাদ, শ্লেষ, মাধুৰ্য্য, শ্ৰুতিকটুতা, অপ্ৰযুক্ততা, গ্ৰাম্যতা, প্ৰতিকূলবৰ্ণতা,
নূনপদতা

৩.৭ প্ৰসংগ গ্ৰন্থ (References/Suggested Readings)

- আচাৰ্য্য মনোৰঞ্জন শাস্ত্ৰী : সাহিত্য দৰ্শন, নলবাৰী : জাৰ্ণাল এম্পাৰিয়াম, ১৯৯৩।
- তীৰ্থনাথ শৰ্মা, সাহিত্য বিদ্যা পৰিক্ৰমা।
- ত্ৰৈলোক্য নাথ গোস্বামী, নন্দনতত্ত্ব : প্ৰাচ্য আৰু পাশ্চাত্য, গুৱাহাটী : বাণী প্ৰকাশ,
২০০০।
- নৰেন্দ্ৰ নাথ শৰ্মা, সংস্কৃত সমালোচনা শাস্ত্ৰৰ বিবৰ্তন আৰু ধাৰা, গুৱাহাটী : চন্দ্ৰ প্ৰকাশ,
১৯৯৪।
- বিশ্বনাৰায়ণ শাস্ত্ৰী (অনুদিত), বিশ্বনাথ কবিৰাজৰ সাহিত্য-দৰ্পণ, গুৱাহাটী : শৰাইঘাট
প্ৰকাশন, ১৯৯৯।
- মুকুন্দ মাধৱ শৰ্মা, সাহিত্যতত্ত্ব আৰু সমালোচনা।

* * * * *

চতুৰ্থবিভাগ ৰীতি : ধাৰণা আৰু প্ৰয়োগ

বিভাগৰ গঠন :

- ৪.১ ভূমিকা (Introduction)
- ৪.২ উদ্দেশ্য (Objectives)
- ৪.৩ অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰৰ স্বৰূপ
- ৪.৪ অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰৰ বিভিন্ন সম্প্ৰদায়
- ৪.৫ ৰীতি পদটিৰ অৰ্থ, প্ৰকাৰভেদ
- ৪.৬ ৰীতিবাদ
- ৪.৭ সাৰাংশ (Summing Up)
- ৪.৮ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Questions)
- ৪.৯ প্ৰসংগ গ্ৰন্থ (References/Suggested Readings)

৪.১ ভূমিকা (Introduction)

ভাৰতীয় অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰৰ পৰিধি বিস্তৃত। প্ৰাচীন কালত মানুহৰ সমাজত খাদ্য, বস্ত্ৰ আৰু বাসস্থানৰ প্ৰয়োজনীয়তা পূৰণ হোৱাৰ পাছতেই সাংখ্যিক আনন্দ লাভৰ বাবে সাহিত্যৰ সূচনা হয়। বেদ-বেদান্ত-বেদাঙ্গসমূহে এই কথাকেই প্ৰমাণিত কৰে। সাহিত্যৰ লগে লগে সমাজত অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰৰ প্ৰয়োজনীয়তা অনুভূত হয় আৰু ইয়াৰ ফলস্বৰূপে অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰৰ আৰম্ভণি হোৱা দেখা যায়। সাহিত্যৰ গুণাগুণ তথা লক্ষণ আদি যি শাস্ত্ৰত আলোচনা কৰা হয় সেয়াই হ'ল অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰ। ভাৰতবৰ্ষত অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰৰ আৰম্ভণি কেতিয়া হৈছিল সেই বিষয়ে প্ৰমাণিত তথ্য দিয়াটো সম্ভৱ নহয় যদিও যাক্ষপ্ৰণীত নিকন্তু গ্ৰন্থত পোৱা উপমাৰ কথা, আদিকাব্য ৰামায়ণত পোৱা বিভিন্ন ৰসৰ কথা আদিয়ে এইটোকে প্ৰমাণ কৰে যে ভাৰতবৰ্ষত অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰৰ অস্তিত্ব বহু প্ৰাচীন। পৰৱৰ্তী কালত পণ্ডিতসকলে অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰৰ বিষয়ে বিভিন্ন ধৰণৰ চিন্তা-চৰ্চা আৰম্ভ হয়। প্ৰথম অৱস্থাত অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰৰ এটি সীমিত পৰিধি আছিল যদিও সময়ৰ লগে লগে এই শাস্ত্ৰই বিস্তৃত পৰিধি লাভ কৰে আৰু বিভিন্ন সময়ত পৃথক পৃথক পণ্ডিতৰ গৱেষণাসমৃদ্ধ দৃষ্টিভঙ্গীৰে আলোকিত হৈ এই শাস্ত্ৰই এটি বিশেষ ৰূপ লাভ কৰে। ইয়াৰ লগে লগে সৃষ্টি হয় অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰৰ বিভিন্ন সম্প্ৰদায়। আচাৰ্য্য ভৰতৰ নাট্যশাস্ত্ৰেৰে যি শাস্ত্ৰৰ আনুষ্ঠানিকভাৱে সূচনা হয় পৰৱৰ্তী কালত সেই অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰই এটি বৃহৎ আকাৰ ধাৰণ কৰে।

বৰ্তমান যুগত অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰ বুলি ক'লে সাহিত্যৰ লগত জড়িত বিভিন্ন ধ্যান-ধাৰণাক সামৰি লোৱা শাস্ত্ৰকেই বুজায়। এই অধ্যায়টিত অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰৰ অন্তৰ্গত ৰীতিবাদ আৰু ঔচিত্যবাদৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হৈছে।

8.2 উদ্দেশ্য (Objectives)

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি—

- অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰৰ বিষয়ে এটি ধাৰণা লাভ কৰিব পাৰিব,
- অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰৰ বিভিন্ন সম্প্ৰদায়ৰ লগত পৰিচিত হ'ব পাৰিব,
- অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰত থকা ৰীতিৰ লক্ষণৰ বিষয়ে ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিব,
- অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰত আলোচনা কৰা ঔচিত্যৰ স্বৰূপ বিচাৰ কৰিব পাৰিব।

8.3 অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰৰ স্বৰূপ

সমাজত গঢ় লোৱা প্ৰত্যেক শাস্ত্ৰৰে এটি নিজা ইতিহাস থাকে। আন আন শাস্ত্ৰৰ নিচিনাকৈ অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰৰো এটি ইতিহাস আছে। এই ইতিহাস অধ্যয়ন কৰিলে জনা যায় যে এদিনতে অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰৰ আৰম্ভণি আৰু বিকাশ হোৱা নাছিল। সাহিত্যৰ সৃষ্টি আৰু সাহিত্য বিষয়ৰ অধ্যয়ন তথা আলোচনাৰ ফলেই হ'ল অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰ। ভাৰতীয় অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰক সাহিত্য শাস্ত্ৰ বুলিও কোৱা হৈছিল। সাহিত্য পদটোৱে শব্দ আৰু অৰ্থৰ সাহচৰ্য্যত প্ৰকাশ পোৱা এটি সন্মিলিত ৰূপক বুজায়। 'সহিতস্য ভাৱঃ সাহিত্যম্'—এই ব্যুৎপত্তি অনুসৰি সাহিত্যক সামগ্ৰিকভাৱে শব্দ আৰু অৰ্থৰ যথোপযুক্ত সন্মিলনৰ বিষয় হিচাপে গণ্য কৰা হয়। কাব্যমীমাংসা গ্ৰন্থত আচাৰ্য ৰাজশেখৰে সাহিত্যবিদ্যা প্ৰসঙ্গত কৈছে—'শব্দার্থয়োৰ্থথা বৎ সহভাৱেন বিদ্যা সাহিত্যবিদ্যা'। এই ব্যুৎপত্তিয়ে সাহিত্য পদৰ জৰিয়তে কাব্যকেই সূচায়। ভাৰতীয় অলঙ্কাৰশাস্ত্ৰত কাব্য শব্দটোৱে সকলো ধৰণৰ সাহিত্যক বুজায়। আচাৰ্য ভামহৰ কথাই ইয়াকে প্ৰমাণ কৰে। ভামহে কাব্যৰ স্বৰূপ প্ৰসঙ্গত কৈছে—'শব্দার্থৌ সহিতৌ কাব্যম্'। কাব্য বা সাহিত্যৰ বিভিন্ন অঙ্গ বা উপাদান থাকে। যেনে—গুণ, দোষ, ৰীতি, ৰস, ভাৱ আদি। কাব্য বা সাহিত্যৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিবলৈ গ'লে স্বাভাৱিকভাৱে এই অঙ্গ বা উপাদানসমূহৰ আলোচনা আহি পৰে। বিভিন্ন পণ্ডিতে বিভিন্ন ধৰণে তেওঁলোকৰ গ্ৰন্থত এই উপাদানসমূহৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিছে। প্ৰকৃততে যি শাস্ত্ৰত কাব্যৰ লক্ষণ, কাব্যৰ বিভাগ, গুণ-অলঙ্কাৰ-ৰীতি আদি কাব্যৰ উপাদানসমূহৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হয় তাকেই অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰ বোলে। এইখিনিতে মনকৰিবলগীয়া কথাটো হ'ল যে অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰ বুলি ক'লে যে কেৱল মাত্ৰ অলঙ্কাৰ বিষয়ক গ্ৰন্থকে বুজাব সেইটো নহয়। অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰত কাব্যৰ স্বৰূপ, ৰস, ধ্বনি, বক্ৰোক্তি, ৰীতি, গুণ তথা অলঙ্কাৰ আদি কাব্যৰ লগত নিবিড়ভাৱে জড়িত বিষয়বোৰৰ আলোচনা কৰা

হয়। অলঙ্কাৰ শব্দটোৰ অৰ্থ হ'ল ভূষণ—অৰ্থাৎ যিটোৱে সৌন্দৰ্য বৃদ্ধি কৰে। কাব্যালঙ্কাৰসূত্ৰবৃত্তি আচাৰ্য বামনে কৈছে—‘সৌন্দৰ্য্যমলংকাৰঃ’। অৰ্থাৎ বামনৰ মতে সৌন্দৰ্যই হ'ল অলঙ্কাৰ। গতিকে সৌন্দৰ্যৰ লগত অলঙ্কাৰ গভীৰভাৱে জড়িত। কাব্যতো অলঙ্কাৰে সৌন্দৰ্য বৃদ্ধি কৰে। সেইকাৰণে অলঙ্কাৰক কটক-কুণ্ডলৰ লগত তুলনা কৰা হয়। সাহিত্য-দৰ্পণত কোৱা হৈছে—‘অলঙ্কাৰাঃ কটককুণ্ডলাদিবৎ’। কিন্তু অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰত থকা অলঙ্কাৰ পদটোত ‘ভূষণ’ বা ‘সৌন্দৰ্য্যকাৰক’—অৰ্থ গ্ৰহণ কৰিলে দোষ আদি কাব্যৰ উপাদান এই শাস্ত্ৰৰ অন্তৰ্ভুক্ত হ'ব নোৱাৰে। সেই কাৰণে কোৱা যায় যে এই ক্ষেত্ৰত অলঙ্কাৰ পদটো উপলক্ষণত ব্যৱহাৰ হৈছে। ইয়াত অলঙ্কাৰ শব্দটোৱে কাব্যৰ সকলো উপাদান তথা কাব্যৰ লক্ষণ আদিকে সামৰি লৈছে। তদুপৰি ‘অলং’ পদটো সংস্কৃতত যথেষ্ট অৰ্থতো ব্যৱহাৰ হয়। এই অৰ্থগ্ৰহণ কৰিলে অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰৰ অৰ্থ হয় যি শাস্ত্ৰৰ দ্বাৰা যথেষ্ট বা পৰ্যাপ্ত কৰা হয়। এই ক্ষেত্ৰত সামগ্ৰিক অৰ্থ হ'ব যি শাস্ত্ৰৰ দ্বাৰা কাব্যক বা সাহিত্যক পৰ্যাপ্ত কৰা হয় তাকেই অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰ বোলে। অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰত থকা আলোচনাৰ মাজেদি কাব্য বা সাহিত্যক সম্পূৰ্ণভাৱে জনা যায়। কাব্য বা সাহিত্যৰ সামগ্ৰিক ৰূপটো দাঙি ধৰাই হ'ল অলঙ্কাৰ গ্ৰন্থ, সেইদৰে ধ্বনিৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা গ্ৰন্থখনো অলঙ্কাৰ গ্ৰন্থ। ৰাজশেখৰৰ কাব্যমীমাংসা, ধনঞ্জয়ৰ দশৰূপক, ক্ষেমেন্দ্ৰৰ ঔচিত্যবিচাৰচৰ্চা, ভোজৰ সৰস্বতীকণ্ঠাভৰণ, মন্মট ভট্টৰ কাব্যপ্ৰকাশ, বিশ্বনাথ কবিৰাজৰ সাহিত্যদৰ্পণ, আনন্দবৰ্ধনৰ ধ্বন্যালোক, দণ্ডীৰ কাব্যাদৰ্শ, ভামহৰ কাব্যালঙ্কাৰ, বামনৰ কাব্যালঙ্কাৰসূত্ৰবৃত্তি আদি সংস্কৃত অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰৰ মূল্যবান গ্ৰন্থ। ভৰত মুনিক ভাৰতীয় অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰৰ প্ৰৱৰ্তক হিচাপে স্বীকাৰ কৰা হয় আৰু তেওঁৰ নাট্যশাস্ত্ৰক এতিয়ালৈকে প্ৰাপ্ত অলঙ্কাৰ গ্ৰন্থসমূহৰ ভিতৰত প্ৰাচীনতম বুলি স্বীকৃতি দিয়া হয়।

আত্মমূল্যায়ণৰ প্ৰশ্ন :

অলংকাৰ শাস্ত্ৰৰ মূল প্ৰাতিপদ্য বিষয় কি? (৪০ টামান শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক।)

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

৪.৪ অলংকাৰ শাস্ত্ৰৰ বিভিন্ন সম্প্ৰদায়

ইতিমধ্যে পূৰ্বোক্ত অধ্যায় সমূহত অলংকাৰ শাস্ত্ৰৰ বিভিন্ন সম্প্ৰদায়ৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হৈছে। এই বিষয়ে ভালদৰে জানিবলৈ ইয়াতো সংক্ষেপে আলোচনা কৰা হৈছে। আন আন শাস্ত্ৰৰ দৰে অলংকাৰ শাস্ত্ৰতো বিভিন্ন সময়ত বিভিন্ন ধৰণৰ মতবাদৰ সংযোজন হৈছে। বিভিন্ন পণ্ডিতে আগবঢ়োৱা এই মতামতৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি ভাৰতীয় অলংকাৰ শাস্ত্ৰত কিছুমান সম্প্ৰদায় গঢ় লৈছে। একো একোটা সম্প্ৰদায়ত একাধিক পণ্ডিতে নিজৰ গ্ৰন্থ বা আলোচনাৰ মাধ্যমেৰে মতামত আগবঢ়াইছে। এই প্ৰথা এতিয়াও চলি আছে আৰু ইয়াৰ মাজেৰে ভাৰতীয় অলংকাৰ শাস্ত্ৰৰ প্ৰসাৰ বৃদ্ধি পাই আহিছে। বেলেগ বেলেগ সময়ত লাভ কৰা তথ্যসমূহৰ ভিত্তিত ভাৰতীয় অলংকাৰ শাস্ত্ৰত মূলতঃ পাঁচ প্ৰকাৰৰ সম্প্ৰদায় নিৰ্দ্ধাৰণ কৰা হৈছে। সেইবোৰ হ'ল—বস সম্প্ৰদায়, অলংকাৰ সম্প্ৰদায়, ৰীতি সম্প্ৰদায়, ধ্বনি সম্প্ৰদায় আৰু বক্ৰোক্তি সম্প্ৰদায়। ইয়াৰ উপৰি কিছুমান পণ্ডিতে ঔচিত্যক পৃথক সম্প্ৰদায় বুলি ক'ব খোজে কিন্তু এইটো সৰ্বজন স্বীকৃত সিদ্ধান্ত নহয়। তদুপৰি বহু পণ্ডিতে বক্ৰোক্তি আৰু ঔচিত্যক সম্প্ৰদায় বুলি নকৈ সিদ্ধান্ত বা বাদ হিচাপেহে গ্ৰহণ কৰিব খোজে। কিন্তু সম্প্ৰদায়ৰ সংখ্যা যিমানেই নহওক কিয় বস-অলংকাৰ-ৰীতি-ধ্বনি-বক্ৰোক্তি আৰু ঔচিত্যক লৈ সংস্কৃত অলংকাৰ শাস্ত্ৰত বেলেগ বেলেগ আলোচনা দেখিবলৈ পোৱা যায়। তলত এই সম্প্ৰদায়সমূহৰ বিষয়ে চমুকৈ আলোচনা কৰা হ'ল।

বস সম্প্ৰদায় : ভৰতৰ নাট্যশাস্ত্ৰেৰে এই সম্প্ৰদায়ৰ আৰম্ভণি বুলি কোৱা হয়। আচাৰ্য ভৰতে তেওঁৰ গ্ৰন্থত বসসূত্ৰৰ বিষয়ে কৈছে— 'তত্র বিভাবানুভাবব্যভিচাৰিসংযোগাদ্ৰসনিষ্পত্তিঃ' অৰ্থাৎ বিভাৱ, অনুভাৱ আৰু ব্যভিচাৰী ভাৱৰ সম্বন্ধৰ ফলত সহৃদয় পাঠকৰ হৃদয়ত প্ৰকাশ পোৱা ৰতি আদি স্থায়ী ভাৱেই হ'ল বস। যদিও নাট্যশাস্ত্ৰত ভৰত মুনিয়ে নাটকৰ বিষয়তহে বসৰ কথা প্ৰত্যক্ষভাৱে এইদৰে কৈছে কিন্তু প্ৰকৃততে ভৰত মুনীৰ গ্ৰন্থত অধিকাংশ ক্ষেত্ৰতে কাব্য আৰু নাট্য সমাৰ্থক শব্দ ৰূপে ব্যৱহৃত হৈছে। অভিনৱগুপ্তই স্পষ্টকৈ কৈছে—'কাব্যং চ নাট্যমেব' অৰ্থাৎ 'কাব্য হ'ল নাটক'। এই সম্প্ৰদায়ৰ মতে বসেই হ'ল কাব্যৰ প্ৰধান, কাব্যৰ মূল, আত্মা। নাট্যশাস্ত্ৰত বসৰ প্ৰাধান্য ব্যাখ্যা কৰি কোৱা হৈছে—'ন হি বসাদৃতে কশ্চিদৰ্থঃ প্ৰবৰ্ত্ততে' —অৰ্থাৎ বস অবিহনে কোনো অৰ্থই প্ৰযুক্ত নহয়। নাট্যশাস্ত্ৰত থকা বসৰ বিষয়ে এই ধাৰণাক কেন্দ্ৰ কৰি পৰৱৰ্তী কালত বিভিন্ন আলংকাৰিকে কাব্যৰ প্ৰসঙ্গত বসৰ চৰ্তবিহীন প্ৰাধান্য মানি লৈছে। এই ক্ষেত্ৰত আচাৰ্য মন্মটভট্ট, ভোজ, ধনঞ্জয়, বিশ্বনাথ কবিৰাজ আদিৰ নাম উল্লেখ কৰিব পাৰি। বিশ্বনাথ কবিৰাজে তেওঁৰ 'সাহিত্য দৰ্পণ' গ্ৰন্থত কাব্যৰ লক্ষণ প্ৰসঙ্গত কৈছে— 'বাক্যং বসাত্মকং কাব্যং' অৰ্থাৎ 'বস আত্মা সাৰ'—তেনেকুৱা বাক্যই হ'ল কাব্য। এইদৰে বস সম্প্ৰদায়ে বসকেই কাব্যৰ আত্মা বুলি স্বীকাৰ কৰিছে। ইয়াত বস বুলি ক'লে ভাৱ-বসভাৱ-ভাৱাভাস আদিও অন্তৰ্ভুক্ত হয়। কাব্য বস ন বিধ। এই সম্প্ৰদায় মতে কাব্য

পাঠৰ মাজেদি পাঠকে যি আনন্দ লাভ কৰে সেইটো 'ব্রহ্মাস্বাদসহোদৰঃ' অৰ্থাৎ
ব্রহ্মপ্ৰাপ্তিৰ আনন্দৰ দৰে।' পণ্ডিতৰাজ জগন্নাথো এই মতবাদৰ অনুগামী।

অলঙ্কাৰ সম্প্ৰদায় : আচাৰ্য ভামহক কেন্দ্ৰ কৰি এই সম্প্ৰদায় গঢ় লয় আৰু
উদ্ভট, দণ্ডী, কদ্ৰট আৰু প্ৰতীহাৰেন্দ্ৰৰাজক এই সম্প্ৰদায়ৰ আলঙ্কাৰিক বুলি স্বীকাৰ
কৰা হয়। এইখিনিতে উল্লেখযোগ্য কথাটো হ'ল যে অলঙ্কাৰ সম্প্ৰদায়ৰ
পণ্ডিতসকলে যে বসৰ বিষয়ে জনা নাছিল এইটো নহয় কিন্তু তেওঁলোকে বসক
কাব্যৰ আত্মা হিচাপে স্বীকাৰ নকৰি কাব্যত অলঙ্কাৰেই প্ৰাধান্য থকা বুলি মত
পোষণ কৰিছে। তদুপৰি এই আলঙ্কাৰিকসকলে বহুতো ক্ষেত্ৰত বসক অলঙ্কাৰৰ
অধীন কৰি সেই প্ৰসঙ্গত 'বসবৎ' অলঙ্কাৰৰ অৱস্থিতি স্বীকাৰ কৰিছে। অৱশ্যে
সকলো আলঙ্কাৰিকে একে সংখ্যক অলঙ্কাৰৰ অৱস্থিতি স্বীকাৰ কৰা নাই। আকৌ
বহুতো ক্ষেত্ৰত এই সম্প্ৰদায়ৰ আলঙ্কাৰিকে গুণ আৰু অলঙ্কাৰৰ মাজত থকা
প্ৰভেদক মানি লোৱা নাই। এই ক্ষেত্ৰত ভামহ আৰু দণ্ডীৰ নাম উল্লেখযোগ্য।
অন্যান্য আলঙ্কাৰিকে অলঙ্কাৰ হিচাপে স্বীকাৰ কৰা 'ভাৰিক'ক আচাৰ্য ভামহ আৰু
দণ্ডীয়ে গুণ হিচাপে গ্ৰহণ কৰিছে। আকৌ দণ্ডীয়ে ব্যাপক অৰ্থত গুণক অলঙ্কাৰৰ
ভিতৰতেই সামৰি লৈছে। এনেদৰে বিশ্লেষণ কৰিলে দেখা যায় যে অলঙ্কাৰৰ সংখ্যা
বা বৈশিষ্ট্যৰ ক্ষেত্ৰত এই সম্প্ৰদায়ৰ আলঙ্কাৰিকসকলে সকলো ক্ষেত্ৰত সহমত
নহয়। কিন্তু তেওঁলোক সকলোৱে কাব্যত অলঙ্কাৰৰ প্ৰাধান্য স্বীকাৰ কৰি লৈছে।
ইয়াতেই মনকৰিবলগীয়া বিষয়টো হ'ল যে আচাৰ্য ভামহ আৰু দণ্ডীয়ে যদিও
তেওঁলোকৰ গ্ৰন্থত ধ্বনিৰ বিষয়ে প্ৰত্যক্ষভাৱে একো কোৱা নাই তথাপি
তেওঁলোকে অলঙ্কাৰৰ মূল হিচাপে বক্ৰোক্তি বা অতিশয়োক্তি গ্ৰহণ কৰিছে য'ত
ব্যঙ্গ্যৰ অস্তিত্ব বিৰাজমান।

ৰীতি সম্প্ৰদায় : আচাৰ্য বামণক কেন্দ্ৰ কৰি এই সম্প্ৰদায়ৰ উদ্ভৱ হয়। বামণে
ৰীতিক কাব্যৰ আত্মা বুলি স্বীকাৰ কৰি কৈছে—'ৰীতিৰাত্মা কাব্যস্য' আচাৰ্য দণ্ডীয়ে
অৱশ্যে তেওঁৰ গ্ৰন্থত ৰীতিৰ বিষয়ে বহুবিস্তৃত আলোচনা আগবঢ়োৱা দেখা যায়।
বিশ্বনাথ কবিৰাজেও তেওঁৰ 'সাহিত্য-দৰ্পণ'ত ৰীতিৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিছে।
এইখিনিতে মনকৰিবলগীয়া কথাটো হ'ল যে বহুসংখ্যক আলঙ্কাৰিকে ৰীতিৰ
অস্তিত্ব মানি লৈছে যদিও তেওঁলোকে ৰীতিকেই কাব্যৰ আত্মা বুলি স্বীকৃতি দিয়া
নাই। এই সম্প্ৰদায়ৰ বিষয়ে পৰৱৰ্তী অংশত বিস্তৃত আলোচনা দাঙি ধৰা হ'ব।

ধ্বনি সম্প্ৰদায় : ধ্বনি বা ব্যঙ্গ্যৰ্থকেই কাব্যৰ আত্মা বুলি স্বীকাৰ কৰি লোৱা
আলঙ্কাৰিকসকলক লৈ এই সম্প্ৰদায় গঠিত। আনন্দবৰ্ধনকেই এই সম্প্ৰদায়ৰ মূল
প্ৰবক্তা হিচাপে মানিলেও ধ্বনিৰ অস্তিত্ব বহু প্ৰাচীন। আনন্দবৰ্ধনে স্বয়ং তেওঁৰ
'ধ্বন্যালোক' গ্ৰন্থৰ আৰম্ভণিতে কৈছে— 'কাব্যস্যাত্মা ধ্বনিৰিতি বুধৈঃ যঃ
সমাস্নাতপূৰ্বঃ'। অৰ্থাৎ 'প্ৰাচীন বৈয়াকৰণ আদিয়ে যি ধ্বনিক কাব্যৰ আত্মা হিচাপে

স্বীকাৰ কৰিছে সেই ধ্বনিৰ বিষয়েহে তেওঁ আলোচনা আগবঢ়াব লৈছে।’ আনন্দবৰ্ধনৰ এই উক্তিye প্ৰমাণ কৰে যে তেওঁৰ আগতেই পণ্ডিতসকলৰ মাজত ধ্বনিৰ বিষয়ে আলোচনা যথেষ্ট পৰিমাণে আছিল। এই কথা অনস্বীকাৰ্য যে আনন্দবৰ্ধনে তেওঁৰ ‘ধ্বন্যালোক’ত ধ্বনিৰ বিস্তৃত ব্যাখ্যা আগবঢ়াইছে আৰু তেওঁ ইয়াকে দেখুৱাইছে কেনেদৰে ধ্বনিye কাব্যৰ আত্মা হ’ব পাৰে। যি নহওক ধ্বনিতত্ত্বটো বসতত্ত্বৰ পৰাই সত্ত্বত। কাৰণ আনন্দবৰ্ধনে আন ধ্বনিসমূহৰ বিষয়ে আলোচনা কৰি বসধ্বনিৰেই প্ৰাধান্য প্ৰদান কৰিছে। এই সম্প্ৰদায় মতে অপূৰ্ব ব্যঙ্গ্যার্থ থকা কাব্যই হ’ল উত্তমকাব্য। যি কাব্যত ব্যঙ্গ্যার্থ বাচ্যার্থক অতিক্ৰম কৰি গৈ হৃদয় সংযোগী হয় তাকেই শ্ৰেষ্ঠ কাব্য বুলি স্বীকৃতি দিয়া হয়। এই সম্প্ৰদায়ৰ আলঙ্কাৰিকসকলৰ মতে বৰ্ণ, পদ, বাক্য, মহাকাব্য, পদ আদিয়ে ধ্বনিৰ আশ্ৰয়ত হয়। তদুপৰি গুণ, অলঙ্কাৰ আদিয়ে বসধ্বনিকে আশ্ৰয় কৰি ইয়াৰেই সৌন্দৰ্য বৃদ্ধি কৰে। আনন্দবৰ্ধনে ধ্বনিৰ লক্ষণ এনেদৰে প্ৰকাশ কৰিছে—

“যত্ৰার্থঃ শব্দো বা তমর্থমুপসর্জজনীকৃতস্বার্থো।

ব্যঙ্ক্তঃ কাব্যৱিশেষঃ স ধ্বনিৰিতি সুৰিভিঃ কথিতঃ।।”

অৰ্থাৎ ‘য’ত শব্দ আৰু বাচ্যার্থ গৌণ থাকি ব্যঙ্গ্যার্থ প্ৰকাশ কৰে অৰ্থাৎ ‘য’ত শব্দ আৰু বাচ্যার্থ গৌণ থাকি ব্যঙ্গ্যার্থ প্ৰকাশ কৰে তাকেই ধ্বনি বুলি কোৱা হয়।’ গতিকে ধ্বনি বুলি ক’লে এক বিশেষ ধৰণৰ কাব্যক বুজোৱা হয়। ধ্বনিৰ অস্তিত্ব আৰু প্ৰাধান্য এতিয়া সৰ্বজনস্বীকৃত যদিও প্ৰথম অৱস্থাত প্ৰতীহাবেন্দুৰাজ, ভট্টনাথক, মহিমভট্ট আদি পণ্ডিতে এই সম্প্ৰদায়ৰ যথেষ্ট বিৰোধিতা কৰিছিল।

বক্ৰোক্তি সম্প্ৰদায় : বক্ৰোক্তি শব্দটো বহু প্ৰাচীন। ভাৰতীয় সাহিত্যত বিভিন্ন প্ৰসঙ্গত বক্ৰোক্তি পদটিৰ ব্যৱহাৰ দেখা যায়। আচাৰ্য ভামহ আৰু দণ্ডীৰ মতে বক্ৰোক্তি হ’ল কাব্যৰ আৱশ্যকীয় ধৰ্ম। ভামহৰ মতে বক্ৰোক্তি সকলো অলঙ্কাৰৰ মূল। বক্ৰোক্তি হ’ল এটি বিশেষ ধৰণৰ অৰ্থপ্ৰকাশ ভঙ্গী যাৰ মূলত আছে শ্লেষ আৰু এই ভঙ্গী সাধাৰণভাৱে বাক্য প্ৰকাশৰ ভঙ্গীৰপৰা সম্পূৰ্ণ পৃথক। ভামহ প্ৰভৃতি আচাৰ্যৰ গ্ৰন্থত বক্ৰোক্তিৰ বিষয়ে আলোচনা থাকিলেও বক্ৰোক্তি সম্প্ৰদায়ৰ গুড়ি ধৰোতা হ’ল কুন্তক। কুন্তকে তেওঁৰ ‘বক্ৰোক্তিজীৱিত’ নামৰ গ্ৰন্থত এই বিষয়ে গভীৰ আলোচনা আগবঢ়াইছে। আচাৰ্য কুন্তকে ভামহৰ অভিমতক পৰিস্ফুট কৰি বক্ৰোক্তিকেই কাব্যৰ আত্মা হিচাপে প্ৰতিপাদিত কৰিছে, ‘বক্ৰোক্তিঃ কাব্য-জীৱিতম্’। বক্ৰোক্তিৰ প্ৰসঙ্গত কুন্তকে কৈছে— ‘শাস্ত্ৰাদিপ্ৰসিদ্ধপ্ৰস্থানব্যতৰেকিবৈচিত্ৰ্যবিশেষঃ’। অৰ্থাৎ ‘শাস্ত্ৰ আদিত প্ৰসিদ্ধ গাঁথনিৰ পৰা বেলেগ এটি বৈচিত্ৰ্য বিশেষেই হ’ল বক্ৰোক্তি।’ কবি প্ৰতিভাৰ ফলস্বৰূপে প্ৰচলিত শব্দবোৰেই যি অৰ্থক নতুন ৰূপে প্ৰকাশ কৰাব পাৰে-সেই নতুন ৰূপায়ণ প্ৰক্ৰিয়াই হ’ল বক্ৰতা বা বক্ৰোক্তি। আচাৰ্য কুন্তকে বক্ৰোক্তিৰ প্ৰকাৰভেদ

সম্বন্ধেও তেওঁৰ গ্ৰন্থত বিস্তৃত আলোচনা আগবঢ়াইছে। ৰুদ্ৰট আৰু ৰুখ্যকেও তেওঁলোকৰ গ্ৰন্থত বক্ৰোক্তি বিষয়ক ধাৰণা আগবঢ়াইছে। কিন্তু উল্লেখনীয় কথাটো হ'ল যে ৰুদ্ৰটে আৰু ৰুখ্যকে বক্ৰোক্তি সম্বন্ধে যি ধাৰণা আগবঢ়াইছে সেয়া ভামহ, দণ্ডী আৰু কুস্তকৰ বক্ৰোক্তি বিষয়ক ধাৰণাতকৈ অলপ বেলেগ আৰু সীমিত পৰিধিৰ। বক্ৰোক্তিবাদক বহু পণ্ডিতে অলঙ্কাৰ সম্প্ৰদায়ৰ অন্তৰ্ভুক্ত ধাৰণা বুলি অভিমত প্ৰকাশ কৰে।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

অলংকাৰ শাস্ত্ৰৰ বিভিন্ন সম্প্ৰদায় গঢ় লৈ উঠাৰ কাৰণ কি? (৫০ টা মান শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক।)

.....

.....

.....

.....

.....

.....

৪.৫ ৰীতি পদটিৰ অৰ্থ আৰু প্ৰকাৰভেদ

সংস্কৃত অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰত ৰীতিৰ বিষয়ে বিস্তৃত আলোচনা থকা দেখিবলৈ পোৱা যায়। ৰীতি শব্দটিৰ ব্যুৎপত্তিৰ বিষয়ে 'সৰস্বতীকণ্ঠাভৰণ' গ্ৰন্থত ভোজৰাজে কৈছে—'ৰীতিবিততিধাতোঃ সা ব্যুৎপত্ত্যাক ৰীতিৰুচ্যতে'। ইয়াৰ অৰ্থ হ'ল 'গত্যৰ্থক ৰীতি ধাতুৰ পৰা ৰীতি শব্দৰ উৎপত্তি হৈছে।' অৰ্থাৎ যাৰ দ্বাৰা গতি কৰা হয় তাকে ৰীতি বোলে। ভোজৰাজে ৰীতি বিষয়ত মার্গ পদটোৰ ব্যৱহাৰ কৰিছে আৰু এই ক্ষেত্ৰত তেওঁ স্পষ্টকৈ কৈছে—'বৈদৰ্ভাদিকৃতঃ পস্থাঃ কাব্যে মার্গ ইতি স্মৃতঃ'। অৰ্থাৎ 'বিদৰ্ভ আদি দেশত প্ৰচলিত কাব্য গতিৰ পস্থা মার্গ বুলি কোৱা হয়'। এই ধাৰণা অনুসৰি ৰীতি পদটোৱে কাব্য ৰচনাৰ ধৰণ বা পন্থাকেই বুজায়। 'সাহিত্য দৰ্পণ' গ্ৰন্থৰ নৱম পৰিচ্ছেদত বিশ্বনাথ কবিৰাজে ৰীতিৰ লক্ষণ প্ৰসঙ্গত কৈছে—'পদসংঘটনা ৰীতিৰঙ্গসংস্থাবিশেষবৎ। উপকৰ্ত্তী ৰসাদীনাম্ সা পুনঃ স্যাজ্জতুবিধ'। ইয়াৰ অৰ্থ হ'ল 'মানুহৰ শৰীৰত যথাস্থানত হাত-ভৰি আদি অৱয়বৰ সন্নিৱেশৰ দৰে শব্দাৰ্থ শৰীৰযুক্ত কাব্যত যথাস্থানত পদসমূহৰ যোজনেই হ'ল ৰীতি'। ৰীতি কাব্যৰ আত্মৰূপী ৰসৰ উপকাৰ সাধন কৰে। বিশ্বনাথ কবিৰাজৰ মতে ৰীতি চাৰিবিধ—বৈদৰ্ভী, গৌড়ী, পাঞ্চালী আৰু লাটী। আচাৰ্য মনোৰঞ্জন

শাস্ত্রীদেবে তেওঁৰ ‘সাহিত্য-দৰ্শন’ গ্ৰন্থত ৰীতিৰ বিষয়ে এটি যৌগিক অৰ্থ গ্ৰহণ কৰিছে। তেওঁৰ মতে, ৰীতি শব্দটো যোগকট আৰু ইয়াৰ অৰ্থ হ’ল অন্তৰৰ শৌৰ্য বীৰ্য আদি গুণসমূহ ফুটি উঠোৱা যাৰ দ্বাৰা, কাব্যৰ তেনে অঙ্গসংস্থান বা গঠনেই হ’ল ৰীতি। ৰীতিৰ প্ৰকাৰভেদ লৈ আলঙ্কাৰিকসকলৰ মাজত মতভেদ দেখা যায়। এই প্ৰসঙ্গত কোৱা যায় যে দণ্ডীয়ে তেওঁৰ ‘কাব্যাদৰ্শ’ত নানা প্ৰকাৰৰ ৰীতি বা মাৰ্গৰ কথা স্বীকাৰ কৰিলেও এই গ্ৰন্থত কেৱল বৈদভী আৰু গৌড়ী ৰীতিৰহে লক্ষণ আদি আলোচনা কৰিছে। বিশ্বনাথ কবিৰাজে চাৰি প্ৰকাৰৰ ৰীতিক স্বীকাৰ কৰিছে। ভোজে আকৌ এই চাৰিবিধ ৰীতিৰ লগত অৱস্থিকা আৰু মাগধী ৰীতিৰ সংযোজন আনিছে। বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ ৰীতিৰ স্বৰূপৰ বিষয়েও আলঙ্কাৰিকসকলে বেলেগ বেলেগ অভিমত প্ৰকাশ কৰা দেখা যায়। বিশ্বনাথ কবিৰাজে বৈদভী ৰীতি প্ৰসঙ্গত কৈছে—

“মাধুৰ্য্যব্যঞ্জকৈৰ্বেণে বচনা ললিতাঙ্গিকা।

অবৃন্তিবহুবৃন্তিধা বৈদভী ৰীতিবিষাতে।।”

মাধুৰ্য্যগুণ প্ৰকাশক বৰ্ণৰ সহায়ত সুন্দৰ, সমাসহীন বা অলপ সমাস বিশিষ্ট ৰচনাকেই বৈদভী ৰীতি বোলে। বামনাচাৰ্যৰ মতে কাব্যগুণসমূহ য’ত থাকে আৰু কোনো এটা শব্দগুণৰো অভাৱ য’ত পোৱা নাযায় তাকে বৈদভী ৰীতি বোলে। গৌড়ী ৰীতিৰ প্ৰসঙ্গত বিশ্বনাথ কবিৰাজে কৈছে—

“ওজঃপ্ৰকাশকৈৰ্বেণেৰ্বন্ধ আড়ম্বৰঃ পুনঃ।

সমাসবহুলা গৌড়ী—।।”

‘ওজঃ প্ৰকাশক বৰ্ণেৰে উৎকট ৰচনাসমৃদ্ধ, সমাসৰ বাহুল্যযুক্ত ৰীতিয়েই হ’ল গৌড়ী ৰীতি’। সমাসৰ বাহুল্য গৌড়ী ৰীতিৰ সুস্পষ্ট লক্ষণ। পাঞ্চালী ৰীতিৰ লক্ষণ প্ৰসঙ্গত বিশ্বনাথ কবিৰাজে কৈছে—

“বৰ্ণেঃ শেথৈঃ পুনৰ্বয়োঃ।

সমস্ত-পঞ্চম-পদো বন্ধঃ পাঞ্চালিকা সভা।।”

মাধুৰ্য্য গুণ প্ৰকাশ নকৰা, ওজঃ গুণ প্ৰকাশ নকৰা, মধ্যম পৰিমাণৰ সমাস বিশিষ্ট ৰচনাকে পাঞ্চালী ৰীতি বোলে। কিন্তু ভোজৰাজে পাঞ্চালী ৰীতিৰ বিষয়ে অলপ বেলেগ ধৰণে কৈছে—

“সমস্তপঞ্চমপদামোজঃ কান্তিসমম্বিতাম্।

মধুৰাং সুকুমাৰাঞ্চ পাঞ্চালীং কৰয়ো বিদুঃ।।”

এই লক্ষণ অনুসৰি পাঁচ-ছয় সংখ্যক সমাসবদ্ধ পদযুক্ত, ওজঃ আৰু কান্তি গুণযুক্ত, মধুৰ আৰু সুকুমাৰ ৰচনাকেই পাঞ্চালী বুলি কোৱা হয়। গতিকে দেখা গ’ল পাঞ্চালী ৰীতিৰ লক্ষণ প্ৰসঙ্গত আলঙ্কাৰিকসকলৰ মাজত মতভেদ আছে। লাটী

ৰীতিৰ লক্ষণ প্ৰসঙ্গত বিশ্বনাথ কবিৰাজে কৈছে—

“লাটী তু ৰীতিবৈদভীপাঞ্চাল্যোবন্তবা স্থিতা।”

বৈদভী আৰু পাঞ্চালী ৰীতিৰ মাজত থকা ৰীতিক লাটী ৰীতি বোলে।
আকৌ এই চাৰিবিধ ৰীতিৰ বিষয়ে কোৱা হৈছে—

“গৌড়ী ডম্বৰবন্ধা স্যাবৈদভী ললিতক্ৰমা।

পাঞ্চালী মিশ্ৰভাবেন লাটী তু মৃদুভিঃ পদৈঃ।।”

অৰ্থাৎ ‘উৎকট ৰচনা ৰীতি হ’ল গৌড়ী, মধুৰ শব্দবিন্যাসৰ দ্বাৰা প্ৰকাশিত ৰচনাৰীতি হ’ল বৈদভী, গৌড়ী আৰু বৈদভীৰ মিশ্ৰ ৰীতিয়েই হ’ল পাঞ্চালী আৰু মৃদু পদ সংযোগেৰে প্ৰকাশিত ৰচনাৰীতি হ’ল লাটী। ভোজৰাজৰ মতে ‘অৱন্তিকা’ আৰু ‘মাগধী’ নামৰ ৰীতি দুটা উক্ত চাৰিবিধ ৰীতিৰেই বিভিন্ন ধৰণৰ মিশ্ৰণত প্ৰকাশ পায়। এই আলোচনাৰ পৰা এই কথাটো স্পষ্ট যে সংস্কৃত আলঙ্কাৰিকসকলে ৰীতিৰ বিষয়ে সদায় একেধৰণৰ ব্যাখ্যা আগবঢ়োৱা নাই।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন :

ৰীতিৰ বিভিন্ন বিভাজন কিহৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি হৈছে? (৪৫টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ দিয়ক)

.....

.....

.....

.....

.....

.....

৪.৬ ভাৰতীয় অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰত ৰীতিবাদ

ৰীতিকেই কাব্যৰ মূল হিচাপে স্বীকাৰ কৰা আলঙ্কাৰিকসকলৰ ধাৰণাকেই সংস্কৃত অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰত ৰীতিবাদ বুলি কোৱা হয়। এই বাদ বা সম্প্ৰদায় অনুসৰি ৰীতিয়েই হ’ল কাব্যৰ আত্মা—‘ৰীতিৰাশ্বা কাব্যস্য।’ আচাৰ্য বামণে তেওঁৰ ‘কাব্যালঙ্কাৰসূত্ৰ’ৰ প্ৰথম অধিকৰণত ৰীতিকেই কাব্যৰ আত্মা বুলি স্বীকাৰ কৰি ৰীতিবাদৰ পুৰোহিত হিচাপে স্বীকৃতি লাভ কৰিছে। দণ্ডীয়ে তেওঁৰ গ্ৰন্থত ৰীতিৰ বিষয়ে যথেষ্ট আলোচনা আগবঢ়াইছে। বিশ্বনাথ কবিৰাজ আদি আলঙ্কাৰিকেও তেওঁলোকৰ গ্ৰন্থত ৰীতিৰ বিষয়ে বিস্তৃত আলোচনা কৰিছে। বামণাচাৰ্যৰ গ্ৰন্থত গুণ আৰু অলঙ্কাৰৰ মাজত থকা প্ৰভেদ সুস্পষ্টভাৱে দেখুৱাই দিয়া হৈছে। গুণৰ লগত ৰীতি নিবিড়ভাৱে

জড়িত। কাৰণ প্ৰায় প্ৰত্যেকজন আলঙ্কাৰিকেই গুণ প্ৰকাশক বৰ্ণৰ সমাবেশৰ ভিত্তিত ৰীতি নিৰ্ণয় কৰিছে। এইখিনিতেই উল্লেখযোগ্য কথাটো হ'ল আচাৰ্য দণ্ডীৰ গ্ৰন্থত যদিও ৰীতিৰ বিষয়ে আলোচনা পোৱা যায় কিন্তু দণ্ডীয়ে কেতিয়াও তেওঁৰ গ্ৰন্থত ৰীতি শব্দটোৰ ব্যৱহাৰ কৰা নাই। ৰীতি শব্দৰ পৰিবৰ্তে তেওঁ সম্পূৰ্ণ 'কাব্যাদৰ্শত' মার্গ পদটোৰ ব্যৱহাৰ কৰিছে। আচাৰ্য দণ্ডীয়ে স্পষ্টকৈ তেওঁৰ গ্ৰন্থত বৈদৰ্ভী আৰু গৌড়ী ৰীতিৰ মাজত থকা প্ৰভেদসমূহ উপস্থাপন কৰিছে। তেওঁৰ গ্ৰন্থত গৌড়ীয় মার্গক পৌৰস্ত্য আৰু বৈদৰ্ভ মার্গক দাক্ষিণাত্য—এই দুটা শব্দেৰে সংযুক্ত কৰা হৈছে। দণ্ডীয়ে কৈছে— 'অবেক্ষমাৰ্গা ববৃধে পৌৰস্ত্য কাব্যপদ্ধতিঃ'। এই ক্ষেত্ৰত সূচনা কৰা 'পৌৰস্ত্য কাব্যপদ্ধতিঃ' পদ দুটাই গৌড়ীয় ৰীতিক বুজাইছে। তেওঁ আকৌ কৈছে— 'অতো নৈবমনুপ্ৰাসং দাক্ষিণাত্যাঃ প্ৰযুক্ততে'— এইখিনিতে দাক্ষিণাত্য পদটোৰে বৈদৰ্ভী ৰীতি সমৃদ্ধ কাব্য পদ্ধতিক ইঙ্গিত কৰিছে। আচাৰ্য দণ্ডীয়ে দহটা কাব্য গুণকেই বৈদৰ্ভ মার্গৰ মূল বুলি কৈছে। আচাৰ্য মন্মটৰ মতে বামণাচাৰ্য আদিয়ে উপনাগৰিকা বৃত্তিক বৈদৰ্ভী, পৰুষ বৃত্তিক গৌড়ী আৰু কোমলাবৃত্তিক পাঞ্চালী ৰীতি হিচাপে গ্ৰহণ কৰিছে। 'ত্ৰতাস্তিত্ৰো বৃত্তয়ো বামনাদীনাং মতে বৈদৰ্ভী-গৌড়ী-পাঞ্চালাখ্যা ৰীতয়ো মতাঃ' (কাব্যপ্ৰকাশ ১০ উল্লাস)। ভোজে ৰীতি আৰু বৃত্তিক শব্দালংকাৰৰ ভিতৰত সামৰি লৈ ছয়বিধ ৰীতিক স্বীকাৰ কৰিছে। 'ধ্বন্যালোক' গ্ৰন্থত সংঘটনা শব্দটো বহুবাৰ ব্যৱহৃত হৈছে আৰু বিশ্বনাথ কবিৰাজৰ ৰীতি লক্ষণত এই পদটোৰ ব্যৱহাৰ হোৱা দেখা যায়।

ৰীতিৰ বিষয়ে বিভিন্ন আলঙ্কাৰিকে বেলেগ বেলেগ কথা ক'লেও ৰীতি সম্প্ৰদায়ে কিন্তু কাব্যৰ আত্মা বা মূল হিচাপে ৰীতিকেই স্বীকাৰ কৰে।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন :

ৰীতি আৰু মার্গৰ সম্পৰ্ক কি? (৪০টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ দিয়ক)

.....

.....

.....

.....

.....

.....

৪.৭ সাৰাংশ (Summing Up)

এই অধ্যায়টিত আপুনি অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰৰ বিষয়ে অধ্যয়ন কৰিলে। ভাৰতীয় অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰ বুলিলে সাধাৰণতে সংস্কৃত অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰক বুজায়। এই অধ্যায়টো অধ্যয়ন কৰি সংস্কৃত অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰৰ স্বৰূপ তথা ইয়াৰ বিশাল পৰিধিৰ বিষয়ে জানিলে। সংস্কৃত অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰত বিভিন্ন সময়ত বিভিন্ন ধাৰা উন্মেষ হৈছে। আৰু এই ধাৰাবোৰৰ লগত সামঞ্জস্য ৰাখি সংস্কৃত অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰৰ বিশাল জগতত একো একোটা বেলেগ বেলেগ সম্প্ৰদায় গঢ়ি উঠিছে। প্ৰত্যেকটো সম্প্ৰদায়ে কাব্যৰ লক্ষণ, গুণ, দোষ, অলঙ্কাৰ আদিৰ বিষয়ে আলোচনা আগবঢ়ালেও একো একোটা বিশেষ ধাৰণাক কেন্দ্ৰ কৰি গঢ় লোৱা এই সম্প্ৰদায়সমূহে স্বকীয় বৈশিষ্ট্য বজায় ৰাখিছে। এই অধ্যায়টো অধ্যয়ন কৰি আপুনি জানিলে যে সংস্কৃত অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰত ৰস সম্প্ৰদায়, ধ্বনি সম্প্ৰদায়, অলঙ্কাৰ সম্প্ৰদায়, ৰীতি সম্প্ৰদায় আৰু বক্ত্ৰোক্তি সম্প্ৰদায় আছে। ইংৰাজীত এইবোৰক এটা এটা স্কুল (school) বুলি কোৱা হৈছে। সম্প্ৰদায়ৰ সংখ্যা লৈ আলঙ্কাৰিকসকলৰ মাজত মত বিৰোধ আছে। বক্ত্ৰোক্তিক বহুতে সম্প্ৰদায় বুলি মানি নলয়। আকৌ ঔচিত্যৰ বিষয়েও আলঙ্কাৰিকসকলৰ মত এক আৰু অভিন্ন নহয়। এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি ৰীতিপদৰ অৰ্থ বিষয়ত বিভিন্ন আলঙ্কাৰিকৰ অভিমত তথা ৰীতিৰ প্ৰকাৰভেদৰ বিষয়ে সবিশেষ জানিব পাৰিলে। ৰীতিৰ লক্ষণ প্ৰসঙ্গত বিভিন্ন আলঙ্কাৰিকে পৃথক পৃথক ধাৰণা পোষণ কৰে আৰু কাব্যত ৰীতিৰ গুৰুত্বৰ বিষয়েও আলঙ্কাৰিকসকলৰ সিদ্ধান্ত একে নহয়। কিছুমান অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰ গ্ৰন্থত ৰীতিৰ ঠাইত মৰ্গপদটোৰ ব্যৱহাৰ হোৱা দেখা যায়। মানুহৰ শৰীৰত উপযুক্ত ঠাইত অঙ্গ-প্ৰত্যঙ্গসমূহৰ অৱস্থানৰ নিচিনা কাব্যত উপযুক্ত ঠাইত উপযুক্ত পদৰ ব্যৱহাৰেই ৰীতি পদৰ অৰ্থ। ৰীতিক কাব্য ৰচনাৰ কৌশল বুলিও ধৰা যায়। কাব্য ৰচনা কৰোতে কবিয়ে বিভিন্ন ধৰণৰ বৰ্ণৰ সহযোগত যি কাব্য পদ্ধতি ব্যৱহাৰ কৰে তাকেই ৰীতি বুলি কোৱা হয়। সংস্কৃত অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰত চাৰিবিধ মূল ৰীতি পোৱা যায়। সেইবোৰ হ'ল—বৈদৰ্ভী, গোড়ী, পাঞ্চালী আৰু লাটী। এইবোৰৰ সংমিশ্ৰণত আকৌ অবন্তিকা আৰু মাগধী ৰীতি পোৱা বুলি কিছুমান আলঙ্কাৰিকে অভিমত প্ৰকাশ কৰিছে। এই অধ্যায়টিত সংস্কৃত অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰত বহুলভাৱে চৰ্চিত ৰীতিবাদৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হৈছে। সেইদৰে এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি ঔচিত্যৰ বিষয়েও ধাৰণা লাভ কৰিলে। ঔচিত্যক সম্পূৰ্ণ পৃথক সম্প্ৰদায় হিচাপে সকলো আলঙ্কাৰিকে প্ৰত্যক্ষভাৱে স্বীকাৰ নকৰিলেও ইয়াৰ প্ৰাধান্য কাব্যত অনস্বীকাৰ্য। প্ৰকৃততে ঔচিত্য অবিহনে কাব্যৰ বসাস্বাদন প্ৰক্ৰিয়া বিঘ্নিত হয়। আচাৰ্য ক্ষেমেন্দৰ 'ঔচিত্যবিচাৰচৰ্চা' নামৰ গ্ৰন্থখনত ঔচিত্যক বসৰো মূল বুলি কোৱা হৈছে। আনন্দবৰ্ধনে তেওঁৰ বিখ্যাত গ্ৰন্থ 'ধ্বন্যালোক'ত ঔচিত্যৰ অনবস্থাকেই বসভঙ্গৰ কাৰণ হিচাপে দেখুৱাইছে। এইবোৰ আলোচনাই সংস্কৃত অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰত ঔচিত্যৰ গুৰুত্ব নিৰ্দ্ধাৰণ কৰিছে।

৪.৮ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Questions)

- ১। সংস্কৃত অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰৰ বিষয়ে এটি চমু টোকা লিখা।
- ২। সংস্কৃত অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰত থকা বিভিন্ন সম্প্ৰদায়সমূহ কি কি? প্ৰত্যেকটোৰ বিষয়ে আলোচনা দাঙি ধৰা।
- ৩। বীতি পদৰ অৰ্থ কি? সংস্কৃত অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰত বীতিবাদৰ স্থান সম্পৰ্কে আলোচনা কৰা।
- ৪। ঔচিত্য পদটোৱে কি বুজায়। ঔচিত্যবাদৰ প্ৰবক্তা কোন? ঔচিত্যবাদ সম্পৰ্কে এটি চমু টোকা লিখা।
- ৫। চমু টোকা লিখা :
বস, অলঙ্কাৰ, বীতি, ঔচিত্য, বক্তোক্তি, বৈদৰ্ভী বীতি, পাঞ্চালী বীতি, অলঙ্কাৰ শাস্ত্ৰ, ধ্বন্যালোক, সাহিত্য দৰ্পণ।

৪.৯ প্ৰসংগ গ্ৰন্থ (References/Suggested Reading)

বিশ্বনাথ কবিৰাজ, অনু.—বিশ্বনাৰায়ণ শাস্ত্ৰী	:	সাহিত্যদৰ্পণ
আনন্দবৰ্ধন, সম্পা.—বিষ্ণুপদ ভট্টাচাৰ্য	:	ধ্বন্যালোক
মন্মটভট্ট, সম্পা.—শ্ৰীহৰিশঙ্কৰ শৰ্মা	:	কাব্যপ্ৰকাশ
শ্ৰীমনোবৰ্জেন শাস্ত্ৰী	:	সাহিত্যদৰ্শন
পি. ভি. কানে	:	হিষ্টৰি অব সংস্কৃত পোয়েটিক্স
ভৰত, সম্পা.—ব্ৰজমোহন চতুৰ্বেদী	:	নাট্যশাস্ত্ৰম
ধনঞ্জয়, শ্ৰীভোলাশঙ্কৰ ব্যাস	:	দশকপক

পঞ্চম বিভাগ ৰীতিবাদ আৰু বামনাচাৰ্য

বিভাগৰ গঠনঃ

- ৫.১ ভূমিকা (Introduction)
- ৫.২ উদ্দেশ্য (Objectives)
- ৫.৩ বামনৰ আবিৰ্ভাব
- ৫.৪ বামনৰ সময়
- ৫.৫ বামনৰ ৰচনা
- ৫.৬ অলংকাৰ শাস্ত্ৰৰ ইতিহাসত বামনৰ স্থান
- ৫.৭ ৰীতিৰ অৰ্থ
- ৫.৮ ৰীতিৰ ভাগ
- ৫.৯ বামন আৰু পৰৱৰ্তী আলংকাৰিকসকল
- ৫.১০ সাৰাংশ (Summing Up)
- ৫.১১ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Questions)
- ৫.১২ প্ৰসংগ গ্ৰন্থ (References/Suggested Readings)

৫.১ ভূমিকা (Introduction)

মানৱজাতিৰ সৃষ্টিশীলতাৰ অন্যতম ধাৰা হৈছে সাহিত্য। সাধাৰণভাৱে পৰা সম্পূৰ্ণ পৃথক এক উচ্চ শ্ৰেণীৰ বাগ ব্যৱহাৰৰ দ্বাৰা কবিৰ মনোজগত প্ৰকাশ কৰে। ভাষাময়ৰূপেই কাব্য। অলংকাৰ, গুণ, ৰীতি আদিৰ সুপ্ৰয়োজন কাব্যৰ মানদণ্ড বঢ়ায়। ভৰতৰ পৰা জগন্নাথলৈ এই সুদীৰ্ঘ কালছোৱাত অলংকাৰ শাস্ত্ৰৰ ইতিহাসত অনেক তত্ত্বই অন্তৰ্ভুক্ত হৈ আছে। সকলো মতবাদৰ প্ৰতিষ্ঠাই এই সময়ছোৱাতেই হৈছে। এটা তত্ত্বক প্ৰতিষ্ঠা কৰিবলৈ গৈ আন এটি তত্ত্বক সমালোচনা কৰিছে। সংস্কৃত সমালোচনা সাহিত্যৰ জগতত এনে কেইবাটাও মত দেখা যায়। সেইকেইটা হ'ল—
১¼ অলংকাৰবাদ ২¼ ৰীতিবাদ ৩¼ ধ্বনিবাদ ৪¼ ৰসবাদ ৫¼ বক্ৰোক্তিবাদ আৰু ৬¼ অনুমিতিবাদ। পৃথক মতবাদ বুলি স্বীকৃতি দিলেও গোটেই কেইটাৰ এটাক বাদ দি আনটো স্বয়ংসিদ্ধ নহয়। বৰং প্ৰত্যেকেই প্ৰত্যেকৰ পৰিপূৰক আৰু পৰিপোষক। এই সম্প্ৰদায়সমূহ সৃষ্টি হৈছিল কাব্যত আত্মাৰ সন্ধানৰত আলংকাৰিকসকলৰ বিভিন্ন চিন্তাধাৰাৰ মাজত। কাব্যত্মাৰ সন্ধানত এই সময়ছোৱা চাৰিটা স্তৰত মাজেৰে আগবাঢ়িছিল। প্ৰথম স্তৰ আছিল গঠনমূলক। অলংকাৰ শাস্ত্ৰৰ আৰম্ভণিৰ পৰা ভামহলৈ এই কালছোৱাক গঠনমূলক স্তৰ বুলিব পাৰি। ইয়াৰ পিছৰ স্তৰটো সৃষ্টিমূলক, বিভিন্ন মতবাদসমূহ এই সময়ছোৱাতেই গঢ় লৈ উঠে। ভামহৰ পৰা আনন্দবৰ্দ্ধনলৈকে প্ৰসাৰিত এই কালছোৱাতেই ৰীতিবাদ, ৰসবাদ, ধ্বনিবাদ আদি

প্ৰস্থানসমূহ গঢ় লৈ উঠে। আনন্দবৰ্দ্ধনৰ পিছত আলংকাৰিকসকল সৃষ্টিমূলক মৌলিকতাতকৈ তত্ত্বসমূহৰ বিশ্লেষণত গুৰুত্ব দিছিল। মন্মটৰ পৰা জগন্নাথলৈকে অলংকাৰশাস্ত্ৰৰ অন্তিম স্তৰ। প্ৰাচীন অলংকাৰ শাস্ত্ৰৰ তাত্ত্বিক শাস্ত্ৰীয় বিশ্লেষণে এই সময়ছোৱাত দাঙি ধৰিছিল। মৌলিকতা এই সময়ছোৱাত দেখা পোৱা নাযায়।

অলংকাৰশাস্ত্ৰৰ প্ৰাৰম্ভিক অৱস্থাত অলংকাৰে প্ৰাধান্য পালেও ক্ৰমান্বয়ে অলংকাৰিকসকলে অলংকাৰেই যে কাব্যত মুখ্য নহয় সেই কথা উপলব্ধি কৰিছিল। গুণসমূহক কাব্যত প্ৰাধান্য হিচাবে গণ্য কৰি ৰীতিক কাব্যৰ আত্মৰূপে প্ৰতিষ্ঠা কৰিছিল। সেই অলংকাৰিকসকলেই ৰীতিবাদী অলংকাৰিক।

৫.২ উদ্দেশ্য (Objectives)

এই বিভাগটি অধ্যয়নৰ অন্তত আপোনালোকে—

- ভাৰতীয় অলংকাৰ শাস্ত্ৰত ৰীতিবাদৰ আৰম্ভণিৰ সম্পৰ্কে জ্ঞান লাভ কৰিব,
- ৰীতিবাদৰ প্ৰৱৰ্তক বামনাচাৰ্যৰ জন্ম, কাল আৰু ৰচনা সম্পৰ্কে পৰিচয় লাভ কৰিব,
- বামনৰ ৰীতিৰ ধাৰণাৰ লগত পৰিচিত হ'ব,
- ৰীতিৰ বিভিন্ন ভাগসমূহৰ বিষয়েও অৱগত হ'ব,
- পৰৱৰ্তীকালত অলংকাৰিকসকলৰ ওপৰত ৰীতিবাদৰ প্ৰভাৱ সম্পৰ্কত অৱগত হ'ব।

৫.৩ বামনৰ অৰিভাৰ

কাব্য সমালোচনা শাস্ত্ৰৰ ইতিহাসত বামনকেই ৰীতিবাদৰ প্ৰবক্তা বুলি জনা যায়। ভৰতমুনি ৰচিত 'নাট্যশাস্ত্ৰ'ৰ অব্যৱহিত পৰৱৰ্তীকালীন অলংকাৰ শাস্ত্ৰৰ ক্ৰমবিকাশৰ ইতিহাস প্ৰায় অজ্ঞাত। 'নাট্যশাস্ত্ৰ'ৰ পৰৱৰ্তী দুখন অলংকাৰশাস্ত্ৰ হ'ল ভমহ ৰচিত 'কাব্যলংকাৰ' আৰু দণ্ডীৰ 'কাব্যাদৰ্শ' এই দুয়োগৰাকীৰ ষষ্ঠৰ পৰা সপ্তম শতিকাৰ ভিতৰত আৰিভাৰ হৈছিল। তাৰ পিছতেই বামনৰ নাম আহি পৰে।

সংস্কৃত সাহিত্যৰ ইতিহাসত কেইগৰাকী বামনৰ নাম উল্লিখিত হৈছে। এগৰাকী 'কাব্যলংকাৰসুত্ৰবৃত্তি'ৰ ৰচয়িতা ৰীতিবাদৰ প্ৰবক্তা বামন। আনগৰাকী হৈছে 'কাব্যিকবৃত্তি'ৰ যুটীয়া লিখক, আন এগৰাকী বামন হৈছে জৈন ব্যাকৰণবিদ। বৰ্দ্ধমানে 'গণৰত্নমহোদধি' নামৰ গ্ৰন্থত এইগৰাকী বামনৰ নাম উল্লেখ কৰিছে। আন এগৰাকী 'লিংগানুশাসন' গ্ৰন্থৰ ৰচয়িতা বামনৰ উল্লেখ আছে।

সংস্কৃত কাব্য শাস্ত্ৰৰ ইতিহাসত বামনৰ আৰিভাৱে যুগান্তকাৰী ধাৰণাৰ অৱতাৰণা কৰিছিল। প্ৰাৰম্ভিক কালৰ আলংকাৰিক হিচাবে নতুন চিন্তাৰ উন্মেষ ঘটাইছিল বামনে। কিন্তু দুৰ্ভাগ্যবশত বামনৰ সময় জীৱন আৰু ব্যক্তিত্ব সম্পৰ্কে বিশেষ জনা নাযায়। বামনে নিজেও ‘কাব্যলংকাৰসূত্ৰবৃত্তি’ত নিজৰ বিষয়ে একোৱেই উল্লেখ কৰা নাই। অন্তঃসাক্ষ্যসমূহেও বামনৰ জীৱন সম্পৰ্কে বিশেষ কোনো আলোকপাত নকৰে। কলহনৰ ‘ৰাজতৰংগিনী’ৰ পৰা প্ৰাপ্ত তথ্যমতে বামন ৰজা জয়পীড়ৰ মন্ত্ৰী আছিল। এগৰাকী কাশ্মিৰী পণ্ডিতৰ মতে এইগৰাকী বামনেই ‘কাব্যলংকাৰসূত্ৰবৃত্তি’ৰ ৰচয়িতা আছিল; উদ্ভটৰ সমসাময়িক আৰু প্ৰতিদ্বন্দী আছিল। প্ৰখ্যাত ভাৰততত্ত্ববিদ বৃহলাৰো এই মতৰ সমৰ্থক আছিল। এই জয়পীড় আৰু বামন ‘কাশিকা’ৰ লিখক আছিল। কিন্তু ‘কাশিকা’ৰ লিখক আৰু ‘কাব্যলংকাৰসূত্ৰবৃত্তি’ৰ লিখক একেগৰাকী বামনেই হয়নে নহয় সন্দেহ আছে। ‘কাব্যলংকাৰসূত্ৰবৃত্তি’ৰ ৰচয়িতা বামনে মাঘৰ ‘শিশুপালবধ’ৰ পৰা উদ্ধৃতি দিছে। মাঘ অষ্টম শতিকাৰ আৰু ‘কাশিকা’ সপ্তম শতিকাত ৰচিত হৈছিল। গতিকে দুয়োগৰাকী বামনৰ মাজত দুশবছৰৰ ব্যৱধান দেখা যায়। গতিকে দুয়োগৰাকী বামনেই পৃথক।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্নঃ

ৰীতিবাদৰ আৰম্ভণিৰ পৃষ্ঠভূমিৰ বিষয়ে লিখক। (৩০ টা শব্দৰ ভিতৰত)

.....

৫.৪ বামনৰ সময়

সাক্ষ্যৰ অভাৱত বামনৰ সময় নিৰূপণ অত্যন্ত কঠিন। বামনৰ ৰচনা ‘কাব্যলংকাৰসূত্ৰবৃত্তি’ৰ আন্তঃপ্ৰমাণসমূহেই বামনৰ কাল নিৰূপণ কৰাত কিছু সহায়ক হয়। পৰৱৰ্তী আলংকাৰিকসকলৰ বামন সম্পৰ্কীয় প্ৰসঙ্গসমূহৰ পৰাও বামনৰ কাল নিৰ্ণয়ত সহায় কৰে। বামনে ‘কাব্যলংকাৰসূত্ৰ বৃত্তি’ত ভৰভূতিৰ তিনিওখন ৰূপক, ‘মহাবীৰ চৰিত’, ‘উদ্ভৰ ৰামচৰিত’ আৰু ‘মালতীমাধৱ’ৰ পৰা উদ্ধৃতি দিছে। ভৰভূতি ৭২৫ খৃষ্টাব্দৰ ৰজা যশোবৰ্মনৰ সমকালীন আছিল। সেয়েহে বামন এই সময়ছোৱাৰ পৰৱৰ্তী ৭৫০ খৃষ্টাব্দৰ পিছৰ হ’ব।

দশম শতিকাৰ প্ৰথমভাগৰ আন এগৰাকী আলংকাৰিক ৰাজশেখৰেও বামনৰ সূত্ৰ উল্লেখ কৰিছে আৰু বামনৰ অনুগামীসকলক ‘ইতি বামনীয়’ শব্দৰে বহুবাৰ উল্লেখ কৰিছে।

সেয়েহে বামনক দশম শতিকাৰ পূৰ্ববৰ্তী আছিল বুলি অনুমান কৰিব পাৰি।

প্ৰতিহাৰেন্দ্ৰৰাজ আৰু অভিনৱগুপ্তই প্ৰায়েই বামনৰ উল্লেখ কৰিছে। অভিনৱ গুপ্তৰ মতে বামন আনন্দবৰ্দ্ধনৰ পূৰ্ববৰ্তী। আনন্দবৰ্দ্ধনৰ ‘ধ্বন্যালোক’ যিহেতু নৱম শতিকাৰ শেষভাগত ৰচিত হৈছিল। বামনো ৮৫০ খৃষ্টাব্দৰ আছিল বুলি ধাৰণা কৰিব পাৰি। বামনৰ বহু সূত্ৰ দুয়োজন আলংকাৰিকে উদ্ধৃতি দিছে। এই যুক্তিৰ ভিত্তিতেই বামনৰ কাল নৱম শতিকাৰ মাজভাগ বুলি ঠাৱৰ কৰিব পাৰি।

৫.৫ বামনৰ ৰচনা

বামনৰ দ্বাৰা ৰচিত উপলব্ধ গ্ৰন্থ ‘কাব্যালংকাৰসূত্ৰবৃত্তি’। সংস্কৃত অলংকাৰ শাস্ত্ৰসমূহত বিষয় উপস্থাপনাৰ বাবে সাধাৰণতে তিনিপ্ৰকাৰৰ শৈলী অৱলম্বন কৰা হয় পদ্যশৈলী, সূত্ৰবৃত্তিশৈলী আৰু কাৰিকাবৃত্তি শৈলী। প্ৰথম প্ৰকাৰ শৈলী প্ৰাৰম্ভিক কালৰ আলংকাৰিক ভামহ, ভৰত আদিয়ে গ্ৰহণ কৰিছিল। আচাৰ্য্য বামনে পূৰ্বসূৰীসকলক অনুসৰণ নকৰি সূত্ৰবৃত্তিৰ মাধ্যমেৰে প্ৰতিপাদ্য বিষয়সমূহ উপস্থাপন কৰিছিল। প্ৰাচীন শাস্ত্ৰসমূহ সূত্ৰশৈলীত ৰচিত হৈছিল যদিও অলংকাৰ শাস্ত্ৰৰ ক্ষেত্ৰত এই পদ্ধতি অৱলম্বন কৰা লিখক কমেই আছে। সেয়েহে বামন এই ক্ষেত্ৰত বাটকটীয়া। সূত্ৰবৃত্তি শৈলীত ৰচিত হ’লেও গ্ৰন্থৰ বিভাগ পৰিকল্পনাত বামনৰ মৌলিকতা বিদ্যমান। সূত্ৰশৈলীত ৰচিত ‘অৰ্থশাস্ত্ৰ’ৰ নিচিনাকৈ ‘কাব্যালংকাৰসূত্ৰবৃত্তি’ক অধিকৰণত ভাগ কৰা হৈছে। গ্ৰন্থখনিত পাঁচটা অধিকৰণ আছে। অধিকৰণ কেইটিৰ নাম যথাক্ৰমে শৰীৰ, দোষদৰ্শন, গুণবিবেচন, আলংকাৰিক আৰু প্ৰায়োগিক। প্ৰথম অধিকৰণত তিনিটা, দ্বিতীয় অধিকৰণত দুটা, তৃতীয় অধিকৰণত দুটা, চতুৰ্থ অধিকৰণত তিনিটা আৰু পঞ্চম অধিকৰণত দুটাকৈ সৰ্বমুঠ বাৰটা অধ্যায় আছে।

‘কাব্যালংকাৰসূত্ৰবৃত্তি’ৰ তিনিটা অংগ সূত্ৰ, বৃত্তি আৰু উদাহৰণ। বৃত্তি অংশৰ নাম ‘কবিপ্ৰিয়া’। বামনে গ্ৰন্থখনিৰ আৰম্ভণিতেই বৃত্তিৰ ৰচয়িতা যে বামনেই সেই কথা উল্লেখ কৰিছে। সেয়েহে গ্ৰন্থখনিৰ ‘কাব্যালংকাৰসূত্ৰবৃত্তি’ নামাকৰণ সাৰ্থক হৈছে। বামনে বৃত্তিত প্ৰায় দুশ পঞ্চাশ আৰু শ্লোক বা শ্লোকাংশ বিভিন্ন সিদ্ধান্ত বা লক্ষণৰ উদাহৰণ হিচাবে দিছে। এই শ্লোক বা শ্লোকাংশসমূহ বেছি ভাগেই পূৰ্ববৰ্তী বা সমকালীন কবিৰ সৃষ্টি। কিন্তু কিছুমান বামনৰ দ্বাৰাও বিৰচিত। এই কথা বামনৰ দ্বাৰা নিম্নলিখিত শ্লোকটিত পোৱা যায়—

এভিঃ নিদৰ্শনৈঃ স্বীয়ৈঃ পৰকীয়ৈশ্চ পুঙ্কলৈঃ।

শব্দবৈচিত্ৰ্যগৰ্ভেয়মুপমৈৰ প্ৰপঞ্চিতা। (৪৫৩৩৩)

বামনৰ দ্বাৰা ৰচিত শ্লোকসমূহে তেওঁৰ কবিত্বশক্তিৰ পৰিচয় দিয়ে।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্নঃ

(১) বামনৰ পূৰ্বৱৰ্তী দুগৰাকী আলংকাৰিকৰ নাম লিখক। (২০ টা শব্দৰ ভিতৰত)

.....
.....
.....

(২) বামনৰ ৰচনা ‘কাব্যালংকাৰসূত্ৰবৃত্তি’ৰ বিষয়ে চমুকৈ লিখক। (৪০ টা শব্দৰ ভিতৰত)

.....
.....
.....

৫.৬ অলংকাৰশাস্ত্ৰৰ ইতিহাসত বামনৰ স্থান

কাব্যসমালোচনা শাস্ত্ৰৰ ইতিহাসত বামনকে ৰীতিবাদৰ প্ৰবক্তা বুলি জনা যায়। ৰীতিৰ অস্তিত্ব কিন্তু পূৰ্বতেও বিদ্যমান আছিল। প্ৰত্যক্ষভাৱে নহ'লেও ভাৰতৰ বিভিন্ন প্ৰদেশত প্ৰচলিত চাৰিটা প্ৰবৃত্তিৰ বৰ্ণনাৰে বহল পৰিসৰত ভৰতমুনিয়ে ৰীতিৰেই উল্লেখ কৰিছে। ভামহ আৰু দণ্ডীয়েই ৰীতিৰ আলোচনা কৰিছে। কিন্তু বামনৰ ৰীতিৰ ধাৰণা কোনো পূৰ্বৱৰ্তী অলংকাৰিকক আশ্ৰয় কৰা নাই। দণ্ডীয়ে ৰীতিক ‘মাৰ্গ’ বুলি কৈছে আৰু কেৱল দুটা ৰীতিৰ উল্লেখ কৰিছে—বৈদৰ্ভী আৰু গৌড়ী। বামনে পাঞ্চালী নামেৰে তৃতীয় এটি ৰীতিৰ সংযোজন ঘটাইছে। ৰীতিবাদী হ'লেও বামনে বিবেচনা কৰা কাব্য সিদ্ধান্তসমূহৰ পৰিসৰ কিন্তু বিস্তৃত। বামনে কাব্যৰ স্বৰূপ প্ৰয়োজন, অধিকাৰী, কাব্যহেতু, শব্দগুণ, অৰ্থগুণ, অলংকাৰ, দোষ আৰু শব্দ প্ৰয়োগৰ সুক্ষ্ম বিচাৰ কৰিছে। প্ৰাৰম্ভিক কালৰ আলংকাৰিক হিচাবে বামনৰ কাব্যতত্ত্ব বহুক্ষেত্ৰত মৌলিক আৰু সিদ্ধান্তসমূহো পৰিস্ফুট নহয়। উদাহৰণস্বৰূপে বামনে কাব্যৰ পৰিভাষা ‘কাব্যালংকাৰসূত্ৰবৃত্তি’ত স্পষ্টভাৱে দিয়া নাই। তথাপিও

গ্ৰন্থখনৰ আৰম্ভণিত কাব্যশব্দৰ লক্ষণ আৰু পৰিভাষা নিৰ্দিষ্ট কৰিছে—‘কাব্যশ
 গুণালংকাৰসংস্কৃতয়োঃ শব্দার্থযোৰ্বর্ততে’; অৰ্থাৎ গুণ আৰু অলংকাৰৰ দ্বাৰা সংস্কৃত
 অৰ্থাৎ ভূষিত শব্দ আৰু অৰ্থৰ বাবে কাব্য শব্দৰ প্ৰয়োগ হয়। এই কথাকেই আৰু
 অধিক স্পষ্টৰূপত প্ৰকাশ কৰি কৈছে যে, কাব্য এখন অলংকাৰৰ দ্বাৰাহে গ্ৰহণযোগ্য
 হয় (কাব্যং গ্ৰাহ্যম্ অলংকাৰাত্, কাব্যলংকাৰ সূত্ৰবৃত্তি ১০১০১)। অলংকাৰ হৈছে
 সৌন্দৰ্য্য, যি দোষৰ পৰিত্যাগ, গুণ আৰু সৌন্দৰ্য্যসাধনভূত কৰণাৰ্থক উপমা
 অলংকাৰৰ প্ৰয়োগৰ দ্বাৰাহে হয়। এইখিনিতে মন কৰিবলগীয়া যে ৰীতিৰ নিয়ামক
 হৈছে গুণসমূহ। গতিকে গুণসমূহেই কাব্যৰ শোভা, উপমাদি অলংকাৰ সেই শোভাৰ
 উৎকৰ্ষ বিধায়ক মাত্ৰ। এই সৌন্দৰ্য্য সম্বন্ধেও বামনে একো উল্লেখ কৰা নাই যদিও,
 সৌন্দৰ্য্যই যে কাব্যত মূল, এই কথা আৱিষ্কাৰৰ কৃতিত্বও বামনৰেই, এই সৌন্দৰ্য্যই
 পৰৱৰ্তী কালত ধ্বনি, ৰমণীয়তা আদিৰে অভিহিত হৈছে।

ইয়াৰ উপৰি ভৰত বা ভামহে গুণ আৰু অলংকাৰৰ মাজত পাৰ্থক্য বিবেচনা
 কৰা নাই। দণ্ডীয়েও স্পষ্ট ভেদ প্ৰদৰ্শন নকৰিলেও আলোচনাৰ পৰা গুণ আৰু
 অলংকাৰৰ পাৰ্থক্য থকাৰ কথা বুজা যায়। কিন্তু বামনে এই ভেদ স্পষ্টৰূপত স্বীকাৰ
 কৰিছে আৰু গুণসমূহক শব্দগত আৰু অৰ্থগত হিচাবে দুই ভাগত ভাগ কৰিছে।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

আলংকাৰিক হিচাবে বামনৰ মৌলিকতাসমূহ লিখক। (৪০ টা শব্দৰ ভিতৰত
 উত্তৰ লিখক)

.....

৫.৭ ৰীতিৰ অৰ্থ

কাব্য এখনৰ উপাদেয়ত্ব সৌন্দৰ্য্যৰূপী অলংকাৰে নিৰ্ণয় কৰে বুলি মত
 পোষণ কৰিলেও বামনে ৰীতিকহে কাব্যৰ আত্মা বুলি স্বীকৃতি দিছে। বামনে ৰীতিৰ
 সংজ্ঞা এইদৰে দিছে ‘ৰীতিৰাত্মা কাব্যস্য’ অৰ্থাৎ ৰীতিয়েই কাব্যৰ আত্মা।
 ‘কাব্যলংকাৰসূত্ৰবৃত্তি’ৰ টীকাৰ বাপেন্দ্ৰতি প্ৰভূপালে ‘ৰীতি’ শব্দৰ ব্যাখ্যা এইদৰে
 দিছে— ৰীণন্তি গচ্ছন্তি অস্যাং গুণাইতি, ৰীয়েতে ক্ষৰত্যস্যাং বাঙমধুধাৰেতি বা
 ৰীতি। ইয়াৰ অৰ্থ হ’ল গুণসমূহে ইয়াত গমন কৰে বা সমাবিষ্ট হয় বাবে ইয়াক

ৰীতি কোৱা হয়। অথবা ইয়াৰ দ্বাৰা বাক্যত মধুধাৰা বৰ্ষিত হয় বাবে ইয়াক ৰীতি বোলে। মানৱ শৰীৰৰ আত্মাৰ লগত যি সম্পৰ্ক শব্দ আৰু অৰ্থৰূপী কাব্য শৰীৰৰো ৰীতিৰ লগত একেই সম্পৰ্ক। বামনৰ মতে ৰীতি বিশিষ্ট পদ ৰচনা (বিশিষ্টা পদৰচনা ৰীতিঃ)। এই বিশিষ্টতা গুণৰ পৰা আহে। বিশিষ্ট শব্দৰ অৰ্থ গুণ (বিশেষ্যো গুণাত্মা)। গতিকে গুণেই কাব্যত মুখ্য ইম্পিত।

সেয়েহে বামনে কৈছে গুণেই কাব্যৰ নিত্যধৰ্ম আৰু কাব্যশোভাকাৰী আৰু অলংকাৰ সেই শোভাৰ উৎকৰ্ষ বিধায়ক। সেয়েহে অলংকাৰ কাব্যত অনিত্য। গতিকে ৰীতিৰ অৰ্থ হ'ল গুণ সম্পন্ন পদ ৰচনা আৰু 'ৰীতিৰাত্মা কাব্যস্য'— ইয়াৰ অৰ্থ হ'ল গুণ সম্পন্ন পদ ৰচনাই কাব্য। এই গুণ শব্দগত বা অৰ্থগত হ'ব পাৰে।

৫.৮ ৰীতিৰ বিভাগ

বামনে 'কাব্যালংকাৰসূত্ৰবৃত্তি'ত তিনিপ্ৰকাৰ ৰীতিৰ নাম উল্লেখ কৰিছে— 'সা ত্ৰিধা বৈদৰ্ভী গোড়ীয়া পাঞ্চলীইতি'। সেই তিনিপ্ৰকাৰ ৰীতি হ'ল বৈদৰ্ভী, গোড়ীয়া আৰু পাঞ্চলী ৰীতিৰ নাম দেশবাচক হোৱা বাবে, কাব্যৰ গুণ বা উৎকৰ্ষ দেশ বিশেষৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল নেকি আদি হ'ব পৰা জিজ্ঞাসাৰ নিৰাকৰণৰ বাবে বামনে কৈছে যে ৰীতিসমূহৰ বিশিষ্টতা প্ৰাদেশিকতাত সীমাবদ্ধ কৰিব নোৱাৰি। বিদৰ্ভ, পাঞ্চল আৰু গোড়দেশীয় কবিসকলে ৰীতিসমূহৰ স্বৰূপ উপলব্ধি কৰিছিল বাবেই বৈদৰ্ভী প্ৰভৃতি নামকৰণ কৰা হৈছে। অন্যথা দেশধৰ্ম কেতিয়াও কাব্যধৰ্ম হ'ব নোৱাৰে। অৰ্থাৎ বৈদৰ্ভাদি ৰীতিৰ নাম বিদৰ্ভাদি দেশবাচক হোৱাৰ কাৰণ হ'ল বিদৰ্ভাদি দেশৰ কবিসকলৰ মাজত এই ৰীতিৰ বিশেষ প্ৰয়োগ দেখা যায়। কিন্তু কবিসকলৰ ওপৰত দেশসমূহৰ প্ৰভাৱ দেখা নাযায়।

বৈদৰ্ভী ৰীতিঃ

বামনৰ মতে বৈদৰ্ভী ৰীতি সমস্ত গুণসম্পন্ন (সমগ্ৰগুণা বৈদৰ্ভী) সমগ্ৰগুণ বুলিলে বামনে ওজঃ, প্ৰসাদ, মাধুৰ্য্য, সৌকুমাৰ্য্য, উদাৰতা, শ্লেষ, কান্তি, সমতা, সমাধি আৰু অৰ্থব্যক্তি নামৰ শব্দগুণ আৰু অৰ্থগুণৰ উল্লেখ কৰিছে। বৈদৰ্ভী ৰীতি দোষহীন আৰু বীণাৰ স্বৰৰ দৰেই মধুৰ। কবিসকলে এই ৰীতিক কিদৰে প্ৰশংসা কৰিছে, সেই কথাও বামনে উল্লেখ কৰিছে। সুকবিকপে যোগ্যবজ্জা, সুন্দৰ অৰ্থ আৰু শব্দৰ ওপৰত অধিকাৰ থকা সত্ত্বেও যাৰ অবিহনে বাঙ-মধু নিঃসৰিত নহয় সেয়াই বৈদৰ্ভী ৰীতি।

বৈদৰ্ভী ৰীতিৰ ব্যৱহাৰত মহাকবি কালিদাস অদ্বিতীয়। বামনে এই ৰীতিৰ উদাহৰণ মহাকবি কালিদাসৰ 'অভিজ্ঞানশাকুন্তলম্' নাটকৰ পৰা উদ্ধৃতি দিছে। শ্লোকটি তলত দিয়া ধৰণৰ—

গাহন্তাং মহিষা নিপানমলিলং শৃঙ্গৈর্মুহুস্তাড়িতম্
ছায়াবদ্ধকদম্বকং মৃগকুলং বোমহুমভ্যস্যতু ॥
বিপ্রদ্বং কুৰুতাং ববাহবিততিমুৰ্ত্তাংক্ষতিঃ পলুলে
বিশ্রান্তিং লভতামিদং চ শিথিলজ্যাবদ্ধমস্মদ্বনুঃ ॥

অসমীয়া অৰ্থ : এতিয়া ম'হবোৰে বাৰে বাৰে পানীৰ মাজত শিং জোকাৰি
জলাশয়ত ডুব গৈ থাকক, দলে দলে মৃগসমূহে গছৰ ছাঁত বহি ঘাঁহ পাণ্ডুলি থাকক,
ববাহবোৰেও পংকময় জলাশয়ত ঘাঁহৰ খুন্দক আৰু মোৰো এই জ্যায়ুক্ত ধনুখনেও
এতিয়া বিশ্রাম লাভ কৰক।

পূৰ্বোক্ত শ্লোকটিত সকলো গুণৰ সমাবেশ সেয়া যায়। যেনে—
'ছায়াবদ্ধকদম্বকম্' আৰু 'শিথিলজ্যাবদ্ধম', পদদুটিত পদবন্ধৰ গাঢ়তাৰ বাবে
ওজোগুণ; 'ছায়াবদ্ধকদম্বকম্' আৰু 'মৃগকুলম্'— এই দুয়োটাৰ পদবন্ধৰ গাঢ়তা আৰু
শিথিলতাৰ মিশ্ৰণৰ বাবে প্ৰসাদ গুণ; 'মহিষানিপানসলিলম্'— পদটিৰ মসৃণতাৰ
বাবে শ্লেষ গুণ হৈছে। 'গাহন্তাম্' এই পদৰ পৰা আৰম্ভ কৰি মাৰ্গ ৰচনাৰ আৰম্ভ
কৰি একে মাৰ্গতে ৰচনাৰ উপসংহাৰ হোৱা বাবে সমতাগুণ। 'গাহন্তাম্' পদত
আৰোহ, 'মহিষাঃ' পদত অৰৰোহ, সেয়েহে ইয়াত সমাধিগুণ। 'শৃঙ্গৈর্মুহুস্তাড়িতম্'
ইয়াত পৃথক পদত্বৰ বাবে মাধুৰ্য্যগুণ। 'বোমহুমভ্যস্যতু' পদৰ অজৰতাৰ বাবে
সৌকুমাৰ্য্য, 'শিথিলজ্যাবদ্ধমস্মদ্বনুঃ' পদটিৰ মনোহাৰিত্বৰ বাবে উদাৰতা। পদসমূহৰ
উজ্জ্বলতাৰ বাবে কান্তিগুণ আৰু অৰ্থ স্পষ্ট প্ৰতীতিৰ বাবে অৰ্থব্যক্তি গুণ দেখিবলৈ
পোৱা যায়।

গৌড়ী ৰীতিঃ

ওজঃ আৰু কান্তি গুণযুক্ত ৰীতিয়েই হ'ল গৌড়ীৰীতি (ওজঃ কান্তিমতী
গৌড়ীয়া) মাধুৰ্য্য আৰু সৌকুমাৰ্য্যৰ অভাৱত গৌড়ী ৰীতি সমাসবহুল আৰু অত্যন্ত
উগ্ৰপদযুক্ত হয়। বামনে অন্য অলংকাৰিকৰো মত উপস্থাপন কৰি কৈছে যে
সমাসবহুল, অত্যন্ত কৰ্কশ পদযুক্ত আৰু ওজঃ আৰু কান্তিযুক্ত ৰীতিক গৌড়ী ৰীতি
বোলা হয়।

বামনে ভৱভূতিৰ মহাবীৰ চৰিতৰ পৰা গৌড়ীৰীতিৰ উদাহৰণ উদ্ধৃত
কৰিছে—

দোৰ্দণ্ডাধিত চন্দ্ৰশেখৰ ধনুৰ্দণ্ডাবতঙ্গোদ্যত
ষ্টঙ্কাৰ ধ্বনিৰাৰ্মবালচৰিতপ্ৰস্তাৱনাতিগুমঃ।
দ্ৰাক্পৰ্যস্ত পালসম্পূৰ্ণমিতব্ৰহ্মাণ্ডভাণ্ডোদৰ

ভ্রাম্যৎপিণ্ডিতচণ্ডিমা কথমহো নাদ্যাপি বিশ্রাম্যতি।।

অসমীয়া অৰ্থঃ

শ্ৰীৰামচন্দ্ৰই হাতত উঠোৱা হৰধনু ভঙ্গ হোৱাত উৎপন্ন আৰু শ্ৰীৰামৰ বালচিৰতৰূপ প্ৰস্তাৱনাৰ উদ্ঘোষক টংকাৰ ধ্বনিত একেবাৰে কঁপি উঠা পৃথিৱী আৰু তাৰকাৰূপ ক্ষুদ্ৰ ক্ষুদ্ৰ সম্পূৰ্ণৰূপে সীমিত ব্ৰহ্মাণ্ডৰূপ ভাঙত অনবৰত গতিশীল হৈ উঠাত অত্যন্ত ভয়ংকৰ হৈ আজিও শান্ত হোৱা নাই।

উক্ত শ্লোকত পদ ৰচনাৰ গাঢ়ত্ব আৰু ঔজ্জ্বল্যৰ উৎকটতাৰ বাবে ওজঃ আৰু কান্তিগুণৰ সমাবেশ হৈছে। সমাস বহুলতা আৰু কৰ্কশ পদৰ প্ৰয়োগো পৰিস্ফুট।

পাঞ্চালী ৰীতিঃ

মাধুৰ্য আৰু সৌকুমাৰ্য গুণেৰে বিভূষিত ৰীতিক পাঞ্চালী ৰীতি বোলা হয় (মাধুৰ্যসৌকুমাৰ্যোপপন্নাপাঞ্চালী)। ওজঃ আৰু কান্তিগুণৰ অনুপস্থিতিত কঠোৰ শব্দবিহীন আৰু সমাসহীন হয়। এই প্ৰসংগত বামনে অন্যৰ মতো উদ্ধৃতি দিছে। গাঢ়ত্ববিহীন, সমাস বিৰল আৰু মধুৰ আৰু সুকুমাৰ পদেৰে ভূষিত ৰীতিক কবিসকলে পাঞ্চালী ৰীতি আখ্যা দিছে।

তলৰ শ্লোকটি পাঞ্চালীৰীতিৰ উদাহৰণ হিচাবে বামনে উদ্ধৃত কৰিছে—

গ্ৰাম্যোন্মিন্ পথিকায় নৈৰ বসতিঃ পান্মাধুনা দীয়তে,
ৰাত্ৰাবত্ৰ বিহাৰমণ্ডপতলে পান্মঃ প্ৰসুপ্তো যুৰা।
তেনোথায় খলেন গৰ্জতি ঘনে স্মৃত্বা প্ৰিয়াং তৎকৃতম্
যেনদ্যাপি কৰন্ধদণ্ডপতনাশঙ্কী জনস্তিষ্ঠতি।।

অসমীয়া অৰ্থঃ

হে পথিকা! এই গাঁওত আৰু পথিকক আশ্ৰয় দিয়া নহ'ব। কাৰণ, ইয়াত এদিন ৰাতি বৌদ্ধবিহাৰৰ মণ্ডপৰ তলত কোনো যুৱক নিদ্ৰাত আছিল। মেঘ গৰ্জন শুনি পথিক প্ৰিয়তমাৰ কথা স্মৰণ কৰি মৃত্যুবৰণ কৰিলে। সেয়েহে এই স্থানৰ অধিবাসীসকলে এতিয়াও পথিকবধজনিত দণ্ডৰ আশংকাত ত্ৰস্ত হয়।

এই শ্লোকটিত মাধুৰ্য আৰু সৌকুমাৰ্য গুণ স্পষ্টভাৱে দেখা যায়। সেয়েহে ইয়াত পাঞ্চালী ৰীতি আছে।

ৰেখাসমূহৰ ভিতৰত যিদৰে চিত্ৰ প্ৰতিষ্ঠিত হয়। সেইদৰে এই তিনিটা ৰীতিৰ ভিতৰত কাব্যও প্ৰতিষ্ঠা হয়। সকলো গুণৰ অৱস্থিতিৰ বাবে বামনে বৈদৰ্ভী ৰীতিকেই শ্ৰেষ্ঠ বুলি মত প্ৰকাশ কৰিছে। অৱশিষ্ট দুটা ৰীতি স্বল্পগুণেৰে বিভূষিত বাবে গ্ৰহণযোগ্য নহয়।

বামনৰ এই ৰীতিৰ ধাৰণাক পৰৱৰ্তী আলংকাৰিক কুন্তকে তীব্ৰভাৱে বিৰোধিতা কৰিছে। ঔচিত্যবাদৰ পৃষ্ঠপোষক কুন্তকৰ মতে বৈদৰ্ভী, গৌড়ী আৰু পাঞ্চালী এই তিনিটা ৰীতি গ্ৰহণ কৰি বৈদৰ্ভীক একমাত্ৰ গ্ৰহণীয় ৰীতিৰূপে গ্ৰহণ কৰি অন্য দুটিক পৰিহাৰ আৰু কেৱল মধ্যম আৰু অধম কবিসকলৰ আশ্ৰয়ণীয় বুলি বিবেচনা কৰাটো যুক্তিযুক্ত নহয়। তদুপৰি প্ৰথমেই ৰীতিক কাব্যৰ আত্মাৰূপে স্বীকৃতি দি কেৱল মাত্ৰ বৈদৰ্ভীকেই গ্ৰহণত স্বতঃবিৰুদ্ধতা দেখা যায়।

বামনে এইখিনিতে পূৰ্বৰ আলংকাৰিকৰ মত উদ্ধৃত কৰি কৈছে যে বৈদৰ্ভীৰীতি ৰচনাত যোগ্যতা অৰ্জনৰ বাবে গৌড়ী আৰু পাঞ্চালী ৰীতিৰ অনুশীলন অপৰিহাৰ্য। কিন্তু বামনেই ইয়াৰ উত্তৰত কৈছে যে, অতদ্বৰ অনুশীলনত তদ্বৰ জ্ঞান লাভ কৰিব নোৱাৰি। যিদৰে শনসূতা বয়নৰ অভ্যাস কৰি ৰেশমৰ সূতাৰ বয়নৰ কৌশল আয়ত্ত কৰিব নোৱাৰি। টীকাকাৰ গোপেন্দ্ৰতিল্লভপালেও এই কথাই উল্লেখ কৰিছে। তিনিও প্ৰকাৰ ৰীতিয়েই পৃথক পৃথক আৰু পদৰচনাৰ পদ্ধতিত ভিন্ন। সেয়েহে এক প্ৰকাৰ ৰীতিৰ পৰিশীলনৰ দ্বাৰা অন্যৰীতিৰ ৰচনা কৰাৰ সামৰ্থ্য অৰ্জন কৰা সম্ভৱ নহয়।

বামনে বৈদৰ্ভী ৰীতিৰ ভাগ উল্লেখ নকৰিলেও সমাসৰদ্ধ পদৰ অনুপস্থিতিক শুদ্ধ বৈদৰ্ভী আখ্যা দিছে। এই বৈদৰ্ভী ৰীতিৰ সহযোগত সামান্য অৰ্থগুণো অস্বাদযোগ্য হয়। বৈদৰ্ভী ৰীতিত পদৰচনাত অনুপস্থিত বিষয়ো অনুপস্থিত যেন প্ৰতীয়মান নহয়। এই ৰীতিয়ে সহৃদয়ৰ কৰ্মত অমৃতবৰ্ষণ কৰি আনন্দিত কৰে। শব্দৰ সৌন্দৰ্য স্পন্দিত কৰা বৈদৰ্ভী ৰীতিত নীৰস পদাৰ্থও সৰস হয়।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন :

পাঞ্চালী ৰীতি মানে কি? (৪০টা শব্দৰ ভিতৰত)

.....

.....

.....

৫.৯ বামন আৰু পৰৱৰ্তী আলংকাৰিকসকল

অন্য আলংকাৰিক সম্প্ৰদায়ৰ দৰে বামনৰ ৰীতিবাদৰ অনুগামী নথকাৰ বাবেই ৰীতিবাদক সম্প্ৰদায় হিচাবে বহু সমালোচক গ্ৰহণ নকৰে। তথাপিও পিছৰ যুগৰ আলংকাৰিকসকলে ৰীতিৰ ধাৰণাক সম্পূৰ্ণ নুই কৰা নাই। ৰীতিৰ সলনি অন্য অভিধা প্ৰয়োগ কৰিলেও পৰৱৰ্তী আলংকাৰিকসকলে মূলতত্ত্বত ৰীতিৰ সহযোগৰ কথা অকপটে স্বীকাৰ কৰিছে।

বামনৰ পৰৱৰ্তী লিখক ধ্বনিবাদৰ প্ৰবক্তা আনন্দবৰ্দ্ধনে ৰীতিক ‘সংঘটনা’ আখ্যা দিছে। বামনৰ পদ ৰচনা আৰু আনন্দবৰ্দ্ধনৰ সংঘটনা সমপৰ্য্যায়ৰ। শব্দগত আৰু অৰ্থগত সৌন্দৰ্য্যযুক্ত পদৰচনাৰ বাবে আনন্দবৰ্দ্ধনে সম্ (সম্যক) বিশ্লেষণৰ প্ৰয়োগ কৰিছে। বামন আৰু আনন্দবৰ্দ্ধনৰ পাৰ্থক্য এইখিনিতেই যে আনন্দবৰ্দ্ধনে ৰীতিক ৰসাত্মক বুলিছে আৰু বামনৰ ৰীতি স্বতন্ত্ৰ।

আনন্দবৰ্দ্ধনৰ উপৰি ৰাজশেখৰেও ৰীতিৰ বিস্তাৰভাৱে ব্যাখ্যা কৰিছে। ৰাজশেখৰৰ বচনবিন্যাসক্ৰম আৰু বামনৰ বিশিষ্ট পদৰচনাত বিশেষ পাৰ্থক্য নাই। কিন্তু কুন্তকে ৰীতিক পুনৰ মার্গ আখ্যা দিছে। কুন্তকৰ মতে ৰীতি কবিপ্ৰস্থানহেতু। ভোজেও ৰীতি শব্দৰ ব্যুৎপত্তিগত ব্যাখ্যা দিছে। গত্যাৰ্থক ‘ৰী’ ধাতুৰ পৰা পৰা ব্যুৎপত্তি হোৱা বাবে ৰীতি নাম হৈছে। এইদৰে ভোজে মার্গ, পন্থা বা ৰীতিৰ ব্যুৎপত্তিগত পৰ্য্যায়বাচিতা প্ৰমাণ কৰি ৰীতিৰ অৰ্থ কবি গমন মার্গ বা কবিপ্ৰস্থানহেতু আখ্যা দিছে। মন্মটে আকৌ ৰীতিক ‘গুণ অনুসৰি বদ্ধ শব্দসমূহ’ বুলি কৈছে। ৰীতিৰ তিনিটা ভাগ উপনাগৰিকা, পৰুষা আৰু কোমলাও ক্ৰমে বৈদৰ্ভী, গৌড়ী আৰু পাঞ্চালীৰ সমপৰ্য্যায়ৰ।

বিশ্বনাথ কবিৰাজে আকৌ মন্মটৰ বৰ্ণব্যাপাৰৰ সৈতে পদসংঘটনা অৰ্থাৎ শব্দৰ বিশেষ সংস্থান দুয়োটাই গ্ৰহণ কৰিছে।

বামনৰ বিশিষ্ট পদৰচনাই পৰৱৰ্তীকালত আত্মস্বৰূপ ত্যাগ কৰি অংগসংস্থানৰূপে স্বীকৃত হ’ল। তথাপিও বামনৰ ৰীতিৰ পৰিভাষা বিশিষ্ট পদৰচনাই সৰ্বজনগ্ৰাহ্য পৰিভাষা বুলি স্বীকৃত হ’ল। কিন্তু পৰৱৰ্তী আলংকাৰিকসকলৰ লগত বামনৰ পাৰ্থক্য এইখিনিতেই যে বামনৰ ৰীতিয়ে গুণসমূহৰ লগত জড়িত হৈ স্বতঃস্ফূৰ্তভাৱে শোভাবৰ্দ্ধন কৰে। কিন্তু পৰৱৰ্তী আলংকাৰিকসকল গুণ ৰসৰ ধৰ্ম আৰু গুণক আশ্ৰয় কৰা বাবে ৰীতিও ৰসাবিব্যঞ্জক বুলি মত পোষণ কৰে।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন :

ৰীতিৰ ধাৰণাৰ ক্ষেত্ৰত বামন আৰু আনন্দবৰ্দ্ধনৰ মাজত পাৰ্থক্য কি? (৪০
টা শব্দৰ ভিতৰত)

.....

.....

.....

.....

৫.১০ সাৰাংশ (Summing Up)

সংস্কৃত অলংকাৰ শাস্ত্ৰৰ ইতিহাসত বামন এটি স্মৰণীয় নাম। স্বকীয় অৱদানৰেই বামন ভাস্কৰ হৈ জিলিকি আছে। বামনৰ পূৰ্বে ভৰত, ভামহ, দণ্ডীক কাব্যশাস্ত্ৰৰ আচাৰ্যৰূপে উল্লেখ পোৱা যায়। ‘কাব্যলংকাৰসূত্ৰবৃত্তি’ গ্ৰন্থৰ প্ৰণেতা আচাৰ্য বামন কাব্যতত্ত্বৰ বিবিধ বিষয়ত আলোচনাৰ বাটকটীয়া। বামনে পূৰ্বৱৰ্তী আলংকাৰিকসকলৰ অসংহত আৰু অস্পষ্ট কাব্যসমালোচনাসমূহক সুশৃংখল আৰু সুসংহতৰূপ দিছে।

বামনৰ প্ৰথম বৈশিষ্ট্য হ’ল লিখনশৈলী। বামনে ‘কাব্যলংকাৰসূত্ৰবৃত্তি’ত প্ৰাচীন সূত্ৰশৈলী অৱলম্বন কৰিছিল। সূত্ৰৰ সৈতে থকা ‘কবিপ্ৰিয়া’ নামৰ বৃত্তিৰো ৰচক বামনেই। উদাহৰণসমূহো প্ৰখ্যাত গ্ৰন্থৰ পৰা লৈছে আৰু বহু শ্লোক স্বৰচিত। এই কথা বামনে গ্ৰন্থৰ আৰম্ভণিতেই স্পষ্টৰূপে উল্লেখ কৰি গৈছে।

বামনে ৰীতিক এক তত্ত্ব হিচাবে প্ৰতিষ্ঠা কৰিবলৈ প্ৰয়াস কৰি সংস্কৃত অলংকাৰশাস্ত্ৰত ৰীতি প্ৰস্থানৰ প্ৰধান প্ৰবক্তাৰূপে পৰিগণিত হৈছে। বামনৰ মতে ৰীতিয়েই কাব্যৰ আত্মা। বামনে সূত্ৰত কাব্যৰ শৰীৰ সম্পৰ্কে স্পষ্টভাৱে একো উল্লেখ কৰা নাই। তথাপিও ‘কাব্যং গ্ৰাহ্যং অলংকৰাত্’ সূত্ৰটিৰ বৃত্তিত বামনে উল্লেখ কৰিছে ‘কাব্যশব্দোযং গুণালংকাৰসংস্কৃতয়োঃ শব্দার্থয়ো বৰ্ততে, ভজ্যা তু শব্দার্থমাত্ৰবচনোত্ৰ গৃহ্যতে’ অৰ্থাৎ গুণ আৰু অলংকাৰৰ দ্বাৰা সংস্কৃত শব্দার্থৰ সাহিত্যৰ নামেই কাব্য। লাক্ষণিকভাৱে কাব্যশব্দই কেৱল শব্দ আৰু অৰ্থযুগলক বুজাইছে। বামনৰ পূৰ্বে কোনো আলংকাৰিকে আত্মাৰ অনুসন্ধান কৰা নাই। অলংকাৰ আৰু গুণৰ বাহিৰেও যে কাব্যৰ এক আত্মা আছে, সেই সত্যৰ দৰ্শন কৰিছিল বামনেই। শৰীৰৰ আত্মা যিদৰে প্ৰধান, সেইদৰে কাব্য শৰীৰৰ আত্মা হৈছে ৰীতি। ৰীতি হ’ল বিশেষ পদৰচনা আৰু বিশেষ হ’ল গুণাত্মক। সেয়েহে কাব্যৰ আত্মা ৰীতি আৰু ৰীতিৰ আত্মা গুণ। গুণেই কাব্যৰ শোভা আৰু উপমাদি অলংকাৰসমূহে এই শোভা বৰ্দ্ধন কৰে।

বামনে কাব্যৰ ৰীতিও তিনিপ্ৰকাৰৰ বুলি নিৰ্দ্ধাৰণ কৰিছে। ৰীতিৰ এই ভাগসমূহৰ নিয়ামকো এই গুণসমূহেই বামনৰ পূৰ্বসূৰীসকলে বিধান কৰা বৈদৰ্ভী আৰু গৌড়ী ৰীতিৰ উপৰিও পাঞ্চালী নামৰ এটি ৰীতিৰ সংযোজন কৰিছিল। যদিও ৰীতিসমূহৰ নাম প্ৰাদেশিক, প্ৰকৃত্যৰ্থত দেশবাচকতাৰ লগত ৰীতিৰ ভেদৰ কোনো সম্পৰ্ক নাই বুলি বামনে স্পষ্টকৈ উল্লেখ কৰিছে। ৰীতিসমূহৰ ভিতৰত সকলো গুণৰ সমাবেশ হোৱা বৈদৰ্ভী সকলোতকৈ শ্ৰেষ্ঠ।

বামনৰ অনুসৰণকাৰী নাথাকিলেও পৰৱৰ্তী আলংকাৰিকসকলে বামনৰ মতবাদ নুই কৰা নাই। সেই আলংকাৰিকসকলে ৰীতিৰ অস্তিত্বক অস্বীকাৰ কৰা নাই, কিন্তু ৰীতিক কাব্যৰ আত্মা হিচাবে স্বীকাৰ কৰা নাই। আনন্দবৰ্দ্ধন, কুন্তক,

বিশ্বনাথ কবিৰাজ আদি আলংকাৰিকসকলে বামনৰ ৰীতিৰ বিশ্লেষণ কৰি তেখেতসকলৰ মত উপস্থাপন কৰিছে।

৫.১১ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Questions)

- ১¼ অলংকাৰ শাস্ত্ৰৰ ইতিহাসৰ স্তৰকেইটাৰ বিষয়ে চমুকৈ লিখক।
- ২¼ অলংকাৰ শাস্ত্ৰৰ ইতিহাসত বামনৰ স্থান নিৰ্ণয় কৰা।
- ৩¼ ৰীতি কাক বোলে? ৰীতিৰ ভাগসমূহৰ বিষয়ে চমুকৈ লিখক।
- ৪¼ বৈদৰ্ভী ৰীতিৰ বিষয়ে এটি টোকা প্ৰস্তুত কৰক।
- ৫¼ ৰীতিতত্ত্বৰ ক্ষেত্ৰত, বামন আৰু অন্য আলংকাৰিকসকলৰ এটি তুলনামূলক আলোচনা আগবঢ়াওক।
- ৬¼ আলংকাৰিক হিচাবে বামনৰ বিশেষত্ব কি কি আলোচনা কৰক।

৫.১২ প্ৰসংগ গ্ৰন্থ (References & Suggested Readings)

হৰগোবিন্দ শাস্ত্ৰী : ‘কাব্যলঙ্কাৰ সূত্ৰাণি’

বেচন ৰা : ‘হিন্দী কাব্যলংকাৰ সূত্ৰাণি’

P.C. Lahiri : *Concepts of Riti and Guna in Sanskrit Poetics.*